

Дунё адабиёти хазинасидан
Аҳмад Лутфий Қозончи

БИР ВИЖДОН УЙФОНУР

(роман)

Роҳила РЎЗМОНОВА
таржимаси

Тошкент
"Истиқлол"
2006

"Қайнона", "Ўғай она" каби романлари билан китобхонларимиз қалбидан жой олган Аҳмад Лутфий Қозончининг ушбу романида нур ва соя кураши, ҳакалак отган нафси аммора билан собит қаноат аро зиддият, қуюндай босиб келган қабоҳат билан нурдай покиза эзгуликнинг моҳияти ёритилиб берилган. Асарда гуноҳи азим ўқонига қулаган ота фожиаси, йўқчагина жисмига улўғ тоғдай сабр-тоқатни жо эта олган онанинг изтироблари, қалби кўр ота билан итоатгўй она орасида сарсон-саргардон боланинг руҳий изланишлари тасвирланган.

Асар китобхонда нурли, покиза бир туйғу уйғотади. Киши беихтиёр ўйлаб кетади: бузилиб кетаётган дунёни поклик, ҳалоллик, қаноат, меҳр-оқибат асл ўзанга солиши мумкин. Мазкур роман ўз китобхонини топишига ишонамиз.

Сўзбоши муаллифи:
филология фанлари доктори, профессор
Абдуғафур РАСУЛОВ

Муҳаррир:
филология фанлари доктори
Баҳодир КАРИМОВ

Тақризчи:
филология фанлари номзоди
Абдумурод ТИЛАВОВ

Мусаҳҳиҳа:
Севара ПЎЛАТОВА

© Тошкент, "Истиқлол", 2006

ҚАДР КЕЧАСИДАГИ БИР МЎЪЖИЗА

XX аср ўзбек адабиётининг донишманд шоирларидан ҳисобланмиш Мақсуд Шайхзода ёзган эди... " ... товушлар бутун оламдан, сувдан, ойдан, қишдан, кўклардан, диёрлардан, азиз ўлкадан ҳуш келгайлар шоир дилига, гўзалликнинг иш артелига" ("Шоир қалби жаҳонни тинглар") Менимча, XX асрнинг охирию XXI аср бошларида ҳар бир ўзбек китобхони қалбига-гўзалликнинг иш артелига" бунчалик кўп, бунчалик ҳўб бадиий асарлар кириб келмаган. Фридрих Нитше, Пауло Коэльо, Эдгар По, Пу Сунъниг, Габриель Маркес, Улов Хауче, Радек Йон, Хута Гагуа, Явуз Баҳодир ўғли, Василий Шукшинларнинг ҳар бири олам аро олам яратганлардан.

Жаҳон адабиёти дурдоналарини ўзбек тилига таржима қилиш ўнлаб таржиймонлар учун ижод, маҳорат мактаби бўлмоқда. Таржиймонлар орасида Қодир Мирмуҳамедов, Иброҳим Фафуров сингари пирлардан тортиб Олима Набизода, Роҳила Рўзмонова, Гулчехра Мамажон сингари "гўзалликнинг иш артелига" илк маҳсулотларини топшираётганлар ҳам бор.

Роҳила Рўзмонова эзгу ният билан Аҳмад Лутфий Қозончи романини таржима қилиб, китобхонлар ҳуқмига ҳавола қилипти. "Бир виждон уйғонур" номли асар дидактик-маърифий мавзуда. Дарвоқе, бундан 15-20 йил муқаддам социалистик реализм методиди яратилган асарларни ўқишга мажбур қилинган китобхон бугун дунёвий, тасаввуфий, фантастик асарларни ўқимоқда, ўзлаштирмоқда.

Аҳмад Лутфий Қозончи-бугунги турк адабиётининг оқсоқолларидан бири. У ҳар бир мутафаккир сингари оламу одамнинг ўсиш, ўзгаришларини назик кузат-

моқда. Унинг, "Бир виждон уйғонур" романида тас-
вирланишича, оламни хаосдан, инсонни чигаллик-
лар гирдобидан соф эътиқодгина олиб чиқади. Ро-
манда нур ва соя кураши, ҳакалак отган нафси ам-
мора билан собит қаноат аро зиддият, қуюндай бо-
сиб келган қабоҳат билан нурдай покиза эътиқод-
нинг моҳияти ёритилиб берилган. Асарда гуноҳи азим
ўпқонига қулаган ота фожиаси, йўқчагина жисмига
улуғ тоғдай эътиқодни жо эта олган онанинг изти-
роблари, қалби кўр ота билан итоатгўй она орасида
сарсон-саргардон боланинг руҳий изланишлари тас-
вирланган. Сурури бей шайтоннинг малайи бўлиб
ўтди: на динни-диёнатни, на покиза аёлини, на бе-
баҳо неъмат-ёлғиз ўғлини қадрламади. У туну кун,
қишин ёзин ичди, оғзидан атрофдагилар кўнглини
вайрон қиладиган емирувчи сўзу гапдан бошқаси чиқ-
мади. Даҳшатлиси шундаки, у нурдай покиза аёли-
ни, фариштадай бегуноҳ фарзандини ўз измига сол-
моқчи бўлди. Аёли-Садоқат хоним ақлли-хушли,
эътиқоду қаноатли эди: на уриш, на сўкиш, на дўқ-
пўписа уни заҳарлади. Бола оғзига эса заҳардай май
қўйилди, қулоқларига сўкиш, ҳақорат сўзлари жой-
ланди. Ҳаётнинг одил қонуниятини қарангки, бола
отасининг арағини ичди, эшитган сўкишларини ўз
эгасига қайтарди. Тумай шу даражага етдики, ота қабри
тепасида ўзи сингари арокхўр билан маишат қилди,
қабрнинг тоза тупроғини ичкилик билан ҳаром қилди.
Саодат хоним эри туфайли кун кўрмаган эди. Ўғли
эридан бадтар бўлди. Бечора она куйиб-куйиб кул
бўлди. Суянган эътиқод, бебаҳо бойлиги-Куръони
қаримни бағрига босиб ҳаётдан кўз юмди.

Аҳмад Лутфий Қозончи романининг гўзал, ибратли
томони шундаки, Сурури бей ва Саодат хонимлар-
нинг ўғли Тумай қайта тирилади, инсонийлик йўли-

га киради. Романнинг энг қизиқарли жойи, менимча, Тумайнинг нурга, покликка, эътиқодга дуч келиши билан боғлиқ. Бўкиб ароқ ичган Тумай изғиб юраркан, юрак-бағри куяди-сув ичгиси келади. Ҳеч қаерда сув йўқ. Жоме масжидида чироқ порлаб ёниб турибди. Ўша ерда бўлиши аниқ. Аммо Тумай масжидга ёт одам: унинг отаси ҳам, ўзи ҳам Аллоҳнинг уйига қадам босмаган. Чанқоқлик шу даражага етадики, Тумай кўрқа-писа масжид ҳовлисига киради, тўйиб сув ичади. Қараса, ичкарида фаришта монанд одамлар ибодат қилмоқдалар. Унинг хаёлига чароғон масжид, фариштадай одамлар жойлашиб қолади. У масжид атрофида юрган бир одамдан сўрайди:

-Ярим тунда одамлар масжидда нима қилиб юрибдилар? Нега ҳамма ёқда чироқлар ёқилган?

-Бугун қадр кечаси-ку...

Тумай қадр кечасида илк бор қалб кўзини очди, ақлини пешлади. Унинг руҳида янги бир ҳолат ниш ура бошлади.

Ичмасам нима бўларкин? Фариштадай одамлар ичмаганликлари боис Худонинг уйида эмин-эмин юрмаяптиларми? Тумайда ҳавас, орзу пайдо бўлади.

Муаллиф Тумай ўз исмини Мурод дея ўзгартирганини ёзар экан, қаҳрамон қайта туғилганидан хабар беради. Мурод ҳарбий хизматга боради: садоқат билан хизмат қилади, дўст орттириш ҳузурини туяди. У ҳалоликни бош мақсад, ҳаётининг маънос-мазмунни қилиб белгилайди. Пул, маълумки, ҳамиша инсонга панд берган. Лекин Мурод пулни ўз ўрнида ишлатиш билан обрў-эътибор топа боради. Ҳарбий хизматни биргаликда ўтаётган Салимга топган-тутган пулини бериб, дўстини мушкул ҳолатдан қутқаради. Акиф бей пулини йўқотади. Ўша пулни топиб олган Мурод излай-излай бойлик эгасини топади,

омонатни топширади. Акиф бей Муродни фарзандай севиб қолади, дўконига ишга олади, сармояларини унга ишониб топширади.

Мурод ичиб, тентираб юрганида хизрдай покиза бир қария уни тўғри йўлга солмоқчи бўлган эди. Ниҳоят, ўша Иброҳим отани топди. Бечораҳол бу ота Мурод берган пулни сира олмайди. Йигит бу отахон ҳолидан ҳамиша хабар олиб туради.

Диёнат, поклик Муродга ҳалол, бокира қизни рўпара қилади. Фарида хоним қашшоқ яшади, йиртиқ кийим кийди. Аммо қизи Алияга гўзал тарбия берган эди. Акиф бей ўртада туриб, Алияни Муродга хотинликка олиб берди.

Роман китобхонда нурли, покиза бир туйғу уйғотади. Киши беихтиёр ўйлаб кетади: бузилиб кетаётган дунёни поклик, ҳалоллик, қаноат, меҳр-оқибат асл ўзанга солиши мумкин. Мазкур роман ўз китобхонини топишига ишонаман.

*Филология фанлари доктори, профессор
Абдуғафур РАСУЛОВ*

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм.

МУҚАДДИМА

Чекка қишлоқлар ва шаҳарлардаги айрим маҳаллаларда яшаётган болакайларнинг кўпчилиги тарбия нималигини асло билмайди. Куфр сўзларни айтиши, катталар ёнида сигарет чекиши табиий бир ҳолга айланган. Улар танбеҳ бериб, тарбияга чақирган катталарни сўкишдан, ҳатто тошбўрон қилишдан ҳам қайтмайдилар. Ўзларининг бемаъни қилиқларидан завқ оладилар. Булар вақти келиб отасига қўл кўтаради, беадаблиги билан гурурланиб юради. Чунки улар кўча таҳсилини олаётган безори болалардир.

Бир авлод етишмоқда. Маданият ва техникадан биров хабардор. Аммо ахлоқ ва фазилат, одоб ва тарбиядан мутлақо беҳабар... Аждодларидан олинган маънавий меросни унутган.

Бир қарасанг, ота ҳам, ўғил ҳам қилич кўтарган. Аммо фарқ шундай-бири Чаноққалъага ҳужум қилган душманларни даф этиб ҳурриятни сақлаб қолди, шарафли жанг қилди. Иккинчиси эса ўз ватанига қарши қилич кўтармоқда.

Гўзал ахлоқлари билан бутун инсониятга танилган буюк бир миллат бугун ўзини йўқотадиган ҳолга келиб қолмадими? Дарвоқе, бир силкиниб ўзига келгач, мен бундай эмасман, бундай бўлмаслигим керак, дермикин?

Бир кун келиб ҳозирги авлодлар ичидан ҳам "ақл ва виждон ҳукмига бўйин эгадиган мард бир отанинг ўғли", "тўпигини ҳам бегонага кўрсатмаган

хаёли аёлнинг қизи" бўлишни шараф деб биладиган инсонлар етишиб чиқадими?!

Чексиз неъматлар эгаси Аллоҳнинг раҳматига ишонамиз, эл-юрт ва миллатни севамиз; бу миллатнинг аслига қайтиши ва шон-шарафлар билан яшашига умид қиламиз.

"Эй мулклар соҳиби Аллоҳим!

Сен мулкни ким сўраса, унга берасан. Мулкни кимдан истасанг, ундан олиб қўясан. Истаган кимсангнинг қадрини, шон-шухратини юксалтирасан.

Истасанг акси бўлади. Ҳар қандай эзгулик Сенинг қўлингда. Шубҳасиз, Сен ҳамма нарсага ҳақиқий Қодирсан".

"Кечани кундузга айлантirasан, Кундузни кечага алмаштирасан. Ўликни тирилтирасан, тирикни ўлика айлантirasан. Истаган кишингга чексиз ризқ ва неъмат берасан".

Қуруқ тупроққа ҳаёт бериб, ундан гул ва майсалар ундирган Аллоҳнинг раҳмати билан ўлик қалблар тирилади.

Аллоҳнинг чексиз карами ҳосиласи бўлган китобимиз сабабли кимдир тўғри йўлга кирса, мақсадимизга эришган бўлар эдик. Марҳамат, китобни ўқинг. Холис ниятли дўстларимизга тўғри йўлда муваффақиятлар тилаб қоламан.

Аҳмад Лутфий Қозончи

Эски масжиддан Болтали масжидига тўғри бориб, чап томонга қайрилган биринчи кўчанинг номи кулоққа ёқимсиз эшитилади-Дор кўчаси. Кимнинг ҳаёлига келган экан, бундай атамоқ, масалан унга Гул кўчаси деб ном берилса, гўзал бўларди, дея ўйлаганлар ҳам бордир.

Бу совуқ ном одамни кўрқитади, кўнгилларни вас-васага солади. Баъзан чироқсиз зим-зиё бу тор кўчадан ўтаётган киши: "Орқамдан биров келмаяптими-кин?, - деган ваҳимага тушиши ҳам ҳеч гап эмас".

Ёмғирли кунларда бу кўчада юриш кони азоб.

Аммо ғира-шира қоронғу тушгач, шу кўчадан ўзгача бир завқ-шавқ билан ўтадиган бир одам ҳам бор. Бошига катта шапка кийган бу одамнинг бўйи паст, ўзи семиз ва елкалари бироз букри. Юзида қора доғлари бор. Бурни беўхшов, катта лунжлари осилган, ишончсиз, ўйноқи кўзлари кўм-кўк, чала-ярим қошлари сийрак ва бир қараганда бошдан ҳам каттадек таассурот берадиган кулоқлари катта кўринади. Булар унинг бошида кўрилган аниқ белгилар... Бундан ташқари унинг жуда ёқимсиз бир юриш тарзи бор- бошқаларни назарга илмагандек қадам ташлайди. Бу кимсанинг исми - Сурури бей. Ҳар оқшом қўлтиғига қисиб олган шишаси билан гавжум кўчаларга кирмай, шу Дор кўчадан ўтишни афзал кўради. Бу одам оғир, вазмин қадамлар билан, гўё орқасида хизматчилари елпиб келаётган вазирдек дабдабали ҳаракат этарди.

Баъзи одамларга фақат эгаллаб турган мансаб ва даражаси учунгина "бей" дейишади. Аслида ҳақиқий "бей"лик билан улар орасида жуда баланд қорли тоғлар борлигини ҳамма билади. Уларни номигагина бей

деб чақир-ишганда ҳам: "Нимаси бей экан бунинг?" дея эътироз билдирувчилар топилади.

Сурури бей ҳам шундай бейлар тоифасига киради. Ҳеч ким унга чин маънода бу сифатни қўшиб чақирмайди. Жуда ярашади, деб ўйловчи ягона кимса ҳам унинг ўзидир. Аслида худди жонли ҳайкалга ўхшаш бу Сурурига бейлик ёки афандилик елимлаб ёпиштирилса ҳам ярашмайди.

Унинг ички дунёси, руҳи ва ахлоқи бейлик ва афандиликка худди ўт билан сувдек зид келади.

Бейлик Сурурининг катта шапкаси, дазмолланган кўйлагига бўялган туфлисига муносибдир, аммо ўзига, асло... Чунки, иши муттасил ичкилик ичиш, қимор ўйнаш ва ахлоқсизликнинг барча тури унга оид. Шунга қарамай яна бей, афанди аталар эмиш.

Бу ердаги ғариб одатлардан бири шуки, одамлар кийим-кечак ва зеб-зийнатга кўп эътибор қаратади. Биров кийган қимматбаҳо кийимлари учун ҳурмат қилинади. Агарда уларни эски кийимларда кўришса, эшикларидан қувиб солишлари турган гап.

Сурури бей жуда золим одам. Асоси сархушлик ва ахлоқсизликка таянган шу золимлиги сабаб саодат ва ҳуррият унинг уйида ҳам ҳибсга олингандир. Тўғрироғи, унинг уйида гўё ҳибс қилинган бир Саодат борки, барча тортган азобини эшикма-эшик айтиб чиқса кўпгина оилалар саодатдан маҳрум бўлиб қолишади. Ҳа, исми Саодат бўлган бу аёл, афсуски, бу дунёдан қидирганини тополмади, орзуларига эришолмади. Унинг золим эридан эшитмаган ҳақорати, чекмаган дарди қолмади. Агар Саодат хонимнинг ўрнида бирор сабр тоши бўлса, аллақачон бир неча марта-лаб чил-чил парчаланган ёки ювош бир кўппак бўлса, бу ҳақоратлардан, албатта, қутурган бўларди. Саодат Хоним эса чеккан азобларини ичига ютди, унсиз

ийглади ва фақатгина руҳи эшитадиган даражада ин-гради, холос.

Гоҳида у аллақачон суяклари ҳам чириб кетган отаси унга нима учун бу исмни қўйганини ўйлар, отасининг ойдин орзулари билан ўз ҳаёти орасидаги фарқни кўз олдига қийслаб қийналарди. Отасининг бу орзуси ақалли бир марта тушида бўлса-да, ҳақиқатга айланишини жуда-жуда истарди. Аммо, ҳайҳот, бу кетишда, орзу ўз ҳолида қолиши аниқ. Кексайган сари яхшиланиб борар дея умид этилган Сурури бей кундан-кун қутурмоқда.

Сабр косаси тўлганда баъзан: "Отажон, тур мазорингдан, Саодат исмли қизингнинг ҳолига қара!" дея фарёд чекмоқчи бўлар, бироқ бу сўзлардан на ўзига ва на бошқаларга бирор фойда йўқлигини ўйлаб яна жимиб қоларди. Ёшлигида суянган дарахтлари бирма-бир қўпорилган эди, яъни отаси, онаси ва акаси аллақачон фоний дунёдан кўз юмиб, боқий оламга кўчган эди. Саодат эса яккаю ёлғиз... Бир эри бор. Ундан фақат зарар келади, яхши гап, бирор фойда кутиб бўлмайди. Қўйни пуч ёнғоққа тўлгани қуёш чарқлаб чиқишидек аниқ эди. Сурури бейдан яхшилик кутмаслик ҳақида истаганча гап айтиш мумкин эди.

Саодат хоним бу уйга келгандан бери бирон марта бемалол овқатланган эмас. Ота уйида кўрмаган, ҳатто номини ҳам эшитмаган ичкиликлар доимо дастурхонда қалашиб турарди. Бир-бирини қувиб ўтаётган йиллар, ой-кунлар уларнинг дастурхонига бирор хайрли ўзгариш олиб келган эмас. Аллоҳнинг неъматларига тўла дастурхон ўлакка ҳидни тарқатувчи шиша очилиши билан бутун файзини йўқотар, гарчанд қорни очиб турган бўлса-да, иштаҳаси бўғилган Саодат бир-икки луқма олар-олмас дастурхондан қўл тортишга мажбур бўларди.

Унга биргина нарса тасалли беради-ҳамма нарса-нинг, яхши-ёмоннинг ҳисоб-китоби бор... Ҳа, албатта, қўй ҳам, эчки ҳам ўз оёғидан осилади. Ҳар бир амал учун жавоби бериладиган кун келади. Шу боис Саодат хоним ҳар нарсага рози...

Бу уйда сабр тошларидан ҳам бардошли бўлишига мана шу фикр ва ишонч сабаб бўлганди.

Овқатдан сўнг ширакайф Сурури бей ёқимсиз ва хириллоқ овозда қўшиқ айтиб, қўшнилари безовта қилар, бу ҳол худди бойқушнинг сайроғига ўхшарди. Устига-устак, оғзидан турли куфр сўзлар чиқади. Бунга қандай дош бериш мумкин? Эрининг бу қилиқлари боис Саодат хоним қўшнилари юзига қаролмасди. Қўшнилари бу аҳлоқсизликдан бир неча бор шикоят қилиб чиқишган, аммо буларнинг ҳеч бирини Сурури бей инобатга олмай, ҳар оқшом айна шу ҳолатни такрорлар эди.

Сурури бейнинг ақл-ҳушини жойига келтириш, оғзига тарсаки тушириб жимитишни ўйлашар, фақат иш чувалаб кетишини ўйлаган қўшнилари бошқа муаммоларга дуч келмаслик учун индамас эди. Кошки Сурури бей бу ҳолни тўғри тушунса, уларнинг ҳаракатлари қўрққанлари учун эмас, балки бир бало чиқмаслиги учун эканини ўйласа... Буларни ўйлайдиган мия қаерда? Хотинига жиндай раҳми келиб, бироз мурувват кўрсатадиган эркакми у? Сурури бейдан буни кутиш кундузи кўкдан юлдуз қидиришдек гап.

Уйда ҳам бемалол намоз ўқий олмайдиган Саодат хоним хотиржам ибодат этишни жуда-жуда истарди. Аммо унинг ибодатини кўрган Сурури бей ҳақоратлашга тушиб кетар, ўлиб кетган отасини сўкиб, қизга берган тарбияси учун гўрдан олиб гўрга тикарди. Саодат хоним эса сўнгги нафасигача Аллоҳга кул бўлиш тарбиясини олган, бу йўлда ҳар қандай

азият ва жафога бардош бериш йўлини танлаганди.

Сурури бей эса Саодат хонимнинг намоз ўқишини маданиятдан ортда қолиш деб ҳисоблар, ибодатни кунда беш маҳал бемаъни ётиб туриш дея ақлига сиғдирилмасди. Маданиятли, замонавий инсон бўлиш керак, бунақанги қуруқ, бефойда фикрлар таъсирида юриш, намоз ўқиш нимаси?!

Оҳ, муаммолар шу билан битса, кошки. Сурури бей ҳам бошқа замонавий маъмурларга ўхшаб хоними билан зиёфатларга бориб, кўчаларда кезишни истарди. Аммо олам борган сари тараққиётга юз тутар экан, инсоният илғор ва замонавий яшаш тарзига ўтар экан, ҳижобга ўраниб олиб: "Ўлишимни билиб очиқ-сочиқ юриб нима қиламан?!" дегувчи хонимга гап уқтиришнинг имкони йўқ эди.

Сурури бей бу борада жон куйдириб, ширин уйқудан воз кечиб намоз ўқишнинг, ҳар иш орасида ҳам ўртага Аллоҳга бандалик фикрини тикиштириб, ётиб-туришнинг бефойдалиги ҳақида тили осилгудек бўлиб тушунтирмоқчи бўларди. Бироқ ҳам Саодат хонимнинг: "Мен йўлимдан қайтмайман, гапиришдан фойда йўқ" дейиши билан насихатлар ҳавога учарди. Насихат билан ишнинг ҳал бўлмаганлигини кўрган Сурури бей усулни ўзгартирар, хоними ибодатга кириши билан ҳақоратни бошларди. Бироқ ҳеч нарсага эриша олмади. Баъзан Саодат хоним намоз ўқиётганда атайлаб рўпарасидан ўтар ёки унинг қаршисида туриб олар, ёки намоз пайтида бирор ғавфо чиқариб, бақира бошларди. Сурури бей намозни ташлатишга муваффақ бўлмагач, умидини узди. Аммо бу умидни узиш Саодат хонимни ибодатда бемалол тинч қўйиш дегани эмасди. Сурурининг фикрига кўра, Саодат хоним одам бўлмайди, маданиятли кишининг хоними бўлишни ўрнига қўя олмайди. Уйга келиб, хо-

нимни жойнамоз устида кўрса, ҳақоратларини бошларди. Саодат хонимнинг эса ҳузур-ҳаловати бузилиб, яна виждони қийналарди.

Сурури бей аёлини ёнига олиб бошқа дўстларига ўхшаб сайр қилолмади. Шу ҳолатда узоқ қолиш ҳам мумкин эмасди. Шу боис, Оврўпо миллати аёлларини мисол қилиб, барча аёлларнинг уларга тақлиди ҳақида гапирарди. Ўзининг ҳам бошқа мансабдорларга ўхшаб керилиб юришга ҳақи борлигидан сўзларди. Маданий миллат бўлиш учун оврўполикларга хос кийиниш зарурлигини тушунтиришга ҳаракат қиларди. Аммо ўжар хотин бу гапларни эшитмайди. Эшитишни истамайди ҳам. "Маданиятли бўлиш менинг кийинишимга боғлиқ бўлса, илоҳим бўлмасин ундай маданият", дерди Саодат хоним. "Ор-номус ва ҳаёни бой бериш эвазига келадиган маданият кимга керак? Бошқалар билганини қилсин, хоҳлаганча юрсин, аврат жойларини яширмасин. Аммо мен бунга йўл қўймайман. Менга берилган тарбия бошқа". Саодат хоним Сурурига шу жавобни берарди.

Хотинини гап билан йўлга солиш имкони бўлмаётган кунлардан бири эди. Сурури бей ҳеч бир сабабсиз ғавво кўтариб Саодат хонимга ташланди ва дарҳол аввалдан тайёрланган режасини ишга солди. Бу режа асосида уни зўрлаб бўлса-да, йўлга солишига ишонарди.

Намозшом вақти маҳалла масжидидан чиққанлар Сурури бейнинг уйидан келаётган дод-фарёдларни эшитиб тўхтаб қолишди. Яна жанжал бўлаётганди. Яна бу бечора аёл - Аллоҳ билади - зулмнинг қай тури билан юзма-юз келаётган экан. Шу маҳал бейнинг дарвозаси очилди. Аввал Сурури кўринди, орқасидан сочлари эрининг қўлларида чангалланган, ташқарига чиқмаслик учун фарёд чекаётган Саодат хонимнинг

гавдаси... Саодат хоним эшикка ёпишиб олган, аммо эрининг қўлларидаги сочлари ортидан судралишга мажбур эди. Ўзларига ҳайрат ва нафрат билан қараб турган одамларга қарата, худди голиб қўмондондек керилган Сурури бей хотинининг сочларини чангаллаганча шундай деди: "Тувоҳ бўлинглар, мен хотинимни боши очиқ ҳолда ташқарига олиб чиқдим..."

Шундан сўнг Сурури бей ўзининг қайсарлик қилаётган аёлини тепиб юборди. Бечора аёл ерга думалаб тушди. Маҳаллага шарманда бўлдим, дея андиша қилиб, қип-қизарган, сочларидан кўра виждон ва қалби азобланган Саодат хоним базўр ўрнидан турди. Буюк бир ғалабага эришдим ва энди ҳеч бир тўсиқ қолмади, деб шодланаётган эрига қараб: "Номусингни бир пул қилдинг разил, эшшак!" деганча уйига кириб кетди. Шу пайт Сурурининг бу бемаъни қилиқларига чидолмаган одамлардан бири:

- Бу ишни қилиш учун инсон одоб ва ҳаёдан буткул маҳрум бўлиши керак, - дейишдан ўзини тўхта толмади.

Сурури бей:

- Мен билан ишинг бўлмасин. Ҳазабимни кўзгама, - деган жавобни берди. Ҳалиги одам нафрат билан:

- Қани кўрамиз, шу ғазабланиш қандай бўлишини ўргатаман, сенга! - деди.

Сурури бей сукут сақлашга мажбур бўлди. У ҳеч нарса демасдан ичкарига кирди. Ичкарига кирганда Саодат хоним қичқириб йиғларди. Сурури бей бунга эътибор бермади. Чунки уни илк йиғлатиши эмас, ҳатто, иккинчи, учинчи, бешинчи, ўнинчи йиғлатиши ҳам эмасди.

Ҳеч нарса бўлмагандек, совуққонлик билан:

- Мана хотингинам, энг катта тўсиқдан ҳам ўтиб

олдик. Сени очик ҳолда кўрмаган киши қолмади. Бундан кейин ҳам мени ранжитиб, дўстларим олдида уялтирасанми? - деди.

Беадаблик ва даъюсликнинг бундан ортиғи бўлиши мумкин эмас.

Саодат хонимнинг юзи маъсум ва маҳзун бир аҳволда эди. Кўзларидан оққан ёшлар ёноқларига тушмоқда эди:

-- Бир кун буларнинг аламини юз баравар, балки, ортиғи билан оламан. Аллоҳнинг ҳузурида ҳисоблашиш учун чақириладиган кунга тайёргарлигингни кўр...

Сурури бейга бу гаплар таъсир қилмайди:

- Яъни, мен у дунёда жавоб бераманми, хотингинам?

- Албатта.

- Ундай бўлса, бу дунёда қарзим яна бироз ортса, қандай бўларкин? У ерда тўлайман, ахир. Қани бу оқшом кўнгли маҳзун эрингни бир севинтиргин. Биргаликда бир кезайлик. Зарари йўқ, вақти келгач, сенга ортиғи билан тўлашга тайёрман!..

Сурури бейнинг очикдан-очик охиратни масхаралаб, инкор қилаётганини Саодат хоним жуда яхши биларди. Аммо виждони қийналарди; ор-номус туйғуси унинг дилини ўртгарди.

Ноилож юрагини бўшатиш учун шундай деди, холос:

- Раббим менинг оҳимни эшитади. Мен Унинг адолатига ишонаман. Золимдан мазлумнинг ҳаққи олиб берилишига имоним комил. Бугун сен ишонмаётган, масхаралаб кулаётган жазо куни келгач, сен, албатта, пушаймон бўласан.

Ўшанда мен қоп-қора юзингни кўраман. Мен бу дунёда зулмга учраганларнинг биринчиси эмасман,

сен ҳам золимларнинг охиргиси эмассан. Дунё қанчалар мендек мазлумларни ва қанчадан-қанча сендек золимларни кўрган. Сен ишонмаган ўша кун келгач, илоҳий адолат, албатта, сенинг ёқангдан тутади. Ўшанда сен бошингни қайси тошга уришни билмай қоласан.

Сурури бейга бу сўзлар ҳам таъсир қилмасди. Аммо Саодат хонимнинг гапларига ўзича жавоб беради, ёқимсиз бир овозда:

- Ҳе, хотингинам-а! Демак, у ерда эридан шикоят қилувчи бир Саодат хоним бўлар экан-да? Бошқа аёллар шикоят қилишмайдими? Хўш, эркаклар аёллар устидан шикоят қилмайдими? Биз эркаклар азалдан жиннимизми? Тилимизни ҳаққа чўқиганмики, бизнинг ҳам даъвойимиз бор деёлмасак?

Сурури бей шу зайлда тутақиб, дераза ёнида у ёқдан бу ёққа юрарди. Уфққа бош кўйган кўёшнинг қизиллари аста-секин йўқола борарди. Балки бироздан сўнг ҳамма ёқни зулмат қоплар. Агар ўша узоқдаги юлдузчалар бўлмаса, бир соатдан кейин атрофга куюқ қоронғулик чўкиб, биров-бировни танимайдиган ҳолга келарди. Аммо Сурури бей бу ҳақда ўйламай, деразага қараб гўдранди:

- Қандай яхши мамлакат. Аёллари истаганча эрларидан шикоят қилади, ўзларича чирана оладилар, кейин эса куйганингча куй.

Сурури бей ортига ўтирилиб Саодат хонимнинг тепасига келди. Эгилиб:

- Ўшанда, яъни мен ёнаётганда сен ҳам томошабин бўлиб ўтирмайсан, менинг мазлум ва маъсум хотингинам!.. - деди ғазаб билан ва бир муддат жавоб учун унга тикилиб турди. Саодат хоним ҳамон йиғлар, у эса гапида давом этарди:

- Бунақаси кетмайди. У маҳкамада мен ҳам даъволашаман. Ўшанда кўп гапларни айтаман. Мен ҳам

шикоят қиламан, мени дўстларим орасида камситиб, маданий ҳаёт завқидан бебаҳра қолдирганинг учун сенга бор вужудим билан жазо талаб қиламан. Қачон, кел энди сен билан бир май ичайлик, дединг? Ақалли номига бўлса-да, шундай таклиф қилган эмассан. Хўш, мен одам эмасманми? Менинг эркаклик шаънимни ҳеч ўйладингми?!

Сурури бей бироз овозига майинлик бериб дедики:

- Яхшиси, кел сен билан шу ерда ҳисоблашамиз. У дунё маҳкамасида бир-биримизга хўроздек ташлангандан кўра шу ерда муаммомизни ҳал қилайлик. Сен тушунган аёлсан. Мана сени очиқ-сочиқ ҳолда кўрмаган одам ҳам қолмади. Ўзинг бир ўйла. Агар хўп десаңг, ҳурмат билан яшашга сўз бераман. Ҳам оиламиз тинч бўлади, ҳам у ерда шарманда бўлиб юрмаймиз. Нима дейсан? Маъқулми?

Саодат хоним:

- Сен даври даврон суриб қол. Албатта, бизнинг ҳолимиздан кулиб, масхаралаганлар устидан биз куладиган кун ҳам келади, - деди ва ташқарига чиқиб кетди.

Золим ва беодоб, ҳаё ва раҳм туйғусидан буткул маҳрум бўлган бу одамдан ҳаққини олиши учун, мазлум дуосининг қабулига ишонган ҳолда Рабби - Аллоҳ таолога чин дилдан ёлвора бошлади. Кўз ёшлари тинмади, кўшниларига қайси юз билан қарашни билмасди.

Шу дамда маҳалладаги ҳар бир уйда бу аёл ҳақида баҳс борарди. Бундай беҳаёлик қаршисида қолган виждон эгалари уйларида оила аъзоларига нималарни тушунтираётган эканлар, ким билади...

Саодат хоним бу фалокатдан сўнг ортиқ яшай олмасди. Кўллари очиб, бу дунёда бундай иффатсиз яшагандан кўра ўлим яхшилигини айтадигандек

кўкка термулди. Аммо бундай қилмади. Ичидан бир овоз: "Сенинг қанча яшашингни Аллоҳ белгилайди. Унинг ишларига аралашиб одобдан эмасдир", - деди. Бу азобли ҳаётга чидай олмаслигини жуда яхши билгани учун очилган кўлларини туширмади. "Ё Раббим яшашим хайрли бўлса менга умр бергин, йўқса номус ва ифбатли ҳолимда ҳузурингга чақиргин", дея дуо қилди. Саодат хоним дуосини жону дилдан узоқ такрорлади...

Оҳ, қани, дунёда номус душманлари бўлмаса... Беодобликни, шармсизлик ва ахлоқсизликни шараф деб билувчилар бўлмаса... Номус ва ифбат билан яшашни энг олий саодат деганлар бу дунёда айбланмаса. Афсуски, бу дунёда Сурури бей ва унинг бир тўда беадаб улфатлари бор. Саодат хоним ва унга ўхшаганлар эса ўша беъманиларнинг тамоман тескариси...

Мана, кишини ўйга толдирувчи, руҳини қийнаб, ҳаёт лаззатини ҳис қилишдан маҳрум қилувчи тушунча.

Агарда охират тушунчаси бўлмаса... Илоҳий адолат, бировга заррача ҳақсизлик учун жавоб бериладиган ҳисоб-китоб ишончи бўлмаса, ғам ва азоблар Саодат хонимни ичдан еб битирарди. У охиратда, албатта, бу азоблар тугаб, мазлумнинг ҳаққи олинишига, ҳаёси учун айбланганларнинг у ерда шарафланишига ишонар ва шу ишонч берган куч билан сабр қиларди. Ҳар кун янги бир шаклда ҳузурига келаётган зулмининг аччиқ зарбаларига шу ишонч берган умид билан бардош берарди.

Сурури бейларни шод қилган, Саодат хонимларни хўрлаган бу ҳаёт, агар ўша умид бўлмаса, яшашга муносиб кўринмасмиди?!

Саодат хоним шу маънавий тубанлигини яна бир бор намоиш этган Сурури бейнинг зулми яна

қачонгача давом этишини ўйларди. Аслида, иккисининг бир иола бўлиб яшаши хатоларнинг энг каттаси эди. Ақлли киши бундай турмушга рози бўлмасди.

Саодат хоним диндор бир оилада улғайган эди. Сурури бейнинг оиласи ҳам диндор эди. Аммо у отонасининг йўлидан юрмади.

Қилинган насиҳат ва танбеҳлар унга таъсир қилмади.

Ўғлининг бундай бемаъни хулқ-атворини кўрган ота, унга эсли-хушли, покиза ва диндор бир жуфти ҳалол олиб беришга ҳаракат қилганди. Натижада Саодат хоним умр бўйи саодат кўрмаслик юки билан шу уйга келин бўлиб келганди.

Сурури бейнинг отаси ўз қизини Сурурига ўхшаш бирор кимсага узатишга рози бўлармиди? Асло...

Куёвнинг олижаноблигига эмас, қайнотанинг диндорлигига алданиб қизини берган ота, бутун умр қизини азобга ташлаб қўймасдан, бу ўйсиз қурилган оиланинг барча ташвишини Сурури бейнинг отаси билан бирга тортишга маҳкум...

Бу уй пешонам экан, деган Саодат хонимнинг сабри қачонгача етаркан? Азоб дафтарининг сўнгги саҳифаси қачон тугаркан? Бу шундай бир саволки, жавобини вақт ҳукмига ҳавола қилишдан бошқа чора йўқ.

Сурури бейнинг ўта аҳмоқона ҳаракати шу кунгача аниқ-ноаниқ бўлган обрўсини мутлақо йўқотди. Маҳалла кексалари саломлашиш у ёқда турсин, ҳатто саломига алик ҳам олишмас, кўзлари тушиши билан тескари қараб ўтишарди. Аммо Сурури бей бу ҳолдан ранжимас ва андиша қилмасди. Маданиятдан ортда қолган бир-иккита жоҳил билан саломлашмаслик унинг учун унча аҳамиятга эга эмас. Кунлар шу тарзда ўтиб борарди.

II

Арслон боласининг ўзидек арслон бўлишини орзу қилади. Сурури бей ҳам биттаю битта фарзанди Тумайнинг отасига муносиб бўлишини, бу дунёдан кайф-сафо билан яшаб ўтишини истайди. У ўглининг онасига ўхшаб, бемаъни туйғуларга асир бўлиб қолишини асло истамайди.

Дин тушунчасининг қадимги асрларга оид, маданий ҳаётдан маҳрум миллатларни қўл остида сақлаш учун керак бўлган ўткинчи қоидалар эканлигини, маданият ва ҳаёт ривожиди, аслида уни мутлақо тарк этиш кераклигини сингдиришга ҳаракат қиларди. Миллатлар истиқболига тўсиқ бўлган, ҳузур ва роҳатда яшашга қарши фикрларни эшитиб қолса, дарҳол дин ва диндорлар билан боғлашга интиларди. Бу иши билан ўз вазифасини бажаргандек ҳузурланарди. Азон товуши эшитилса, башараси бужмаяр, қошлари чимириларди.

Тумайга эшиттириб:

- Бу балодан қутуладиган кунлар қачон келади-а?.. Билмадим, бу миллат қачонгача шу қолоқ ҳолда яшаркан?! - деб гап бошларди. Сурури бей бир кун келиб ўзидек маданиятлилар кўпайишига жуда-жуда умид қиларди. Ўшанда диндорларнинг ҳолига вой бўлади, дерди.

Мабодо уйдан чиқиб кетаётганда маҳалла имомига дуч келса, ишим чаппасига кетади, дея ўйлаб жаҳли чиқарди ва:

- Ҳали сендан қутуладиган кунларни ҳам кўра-миз, - дегандек қараб кўярди.

Бир куни азон айтилди. Аллоҳнинг улуғлиги, Ундан бошқа илоҳ йўқлиги таъкидланиб, намозга, на-

жотга чорлов бўлди. Азон шундай туйғулар асосида гўзал бир оҳангда айтилгач, Сурури бей муаззин ҳам эшитадиган баланд овоз билан ўзига-ўзи гапирди:

- Ҳиҳ, шу экан-да, тушундим азоннинг нималигини...

Муаззин бу сўзларни эшитди. Ичи ёна-ёна айтган азони билан Сурури бейга ўхшаганларни мамнун қила олмаслигини биларди. Шу сабаб ҳеч овозини ўзгартирмасдан:

- Модомики, тушунган экансан, у ҳолда масжидга кир, - дея жавоб берди.

Сурури бейнинг жони чиқиб кетай деди. Мақсади муаззинни ранжитиб, уни кулгили бир ҳолга тушириб томоша қилмоқчи эди. Кутилмаган бир жавобга дуч келди. Аммо дарҳол ўзини қўлга олди. Ҳозир таҳорат олиб келаман, дея намозга шошаётган мусулмондек бу ердан узоқлашди. Аммо, унинг ўлгунга қадар масжидга оёқ босганига ҳеч ким гувоҳ бўлмади.

Сурури бей ҳаётининг шу тахлитда кетишидан мамнун эди. Азоннинг туркча айтилиши, Қуръон ўқиганларнинг таъқибга олиниши, масжид имомларига, диний вазифада ишлаётганларга камгина маош берилиши ва шунга ўхшаш ҳаракатлар унга маъқул келаётган эди.

Бундай кам иш ҳақи олган имом кун кўриш учун ё тиланиши ёки бошқа иш топиши ёки оч-наҳор яшаши керак. Буларнинг ҳар бири, Сурури бейнинг ҳисобига кўра, яхши натижалар эди. Унинг фикрича, маҳалла имоми оч қолган болаларини тўйдир иш учун ўзи унга келиб тиланиши ва ҳолидан арз қилиши керак. Сурури бей эса уни ҳақоратлаб қувиши керак.

Дин одамларининг эътибордан тушиши диннинг ҳам эътибордан тушиши демакдир. Бу кетишда майдон

қандай қилиб бўлсада, ўзи ва ўзига ўхшаш маданиятли кишиларга қолади. Сурури бейнинг ўғлини ўзига ўхшатишга интилишида ҳам ана шу тушунча бор эди.

Сурури бейнинг ўйлари ўз ҳолича қолди. Маҳалла имоми унинг эшигини қоқмади. Шундай кунлар бўлдики, имом сўнгги чақасига нон олгач, пул сўраган ўғлига бўм-бўш чўнтагини кўрсатди. Кўзларига ёш келди. Аммо дини исломга ҳақорат билан қарайдиган Сурури бейни ҳар кўрганда, сир бой бермай ўтиб кетарди. Сурури бей эса унинг камбағаллашиб, унга арзи ҳол қилишини кутарди. Бир куни имомни ўзига яқин олгандек, эшигимга келар, деган мақсадда атайлаб салом бериб ўтди ва ҳол-аҳвол сўраган бўлди. Аммо имом барибир ундан ёрдам сўрамади.

Тумайини замонавий қилишга ҳаракат қилаётган Сурури бей баъзан дастурхон ёнида ҳали оғзидан она сути кетмаган болакайни чақириб, соғлиғинга фойдали бўлади, кучли ва бақувват бўласан, дея ярим қадаҳдан бир нималар ичирарди. Гарчи кичкина болакайнинг ичолмаслиги аниқ бўлса-да, Сурури бей бунинг йўлини қилар эди. Тумай отаси узатган биринчи қадаҳни ичгач, бўғриққанча бу захри қотилни бошқа оғзига олмаслигини айтди. Саодат хонимнинг жаврашларини эса эшитадиган киши йўқ эди...

Куз оқшомларидан бири эди. Даҳшатли шамол увиллаб, кишини кўрқувга соларди. Уйда ёлғиз ўтирган одам бу даҳшатли шамол ва увиллашдан кўрқиши аниқ. Тарақлаб синаётган идишлар саси ташқарига ҳам эшитилмоқда. Уйқу вақтидаги бу жанжалга уй деворларидан томоша қилаётган қизиқувчан кўшнilarга ўхшаб булутлар ортидан мўралаб турган юлдузлар ҳам томошабин эди.

Сурури бейнинг жанжали кўчадаги ваҳимадан қолишмасди. Устига-устак ўша ваҳший увиллашлар

унга илҳом бергандек эди. У оёқда тура олмайдиган даражада сархуш эди.

Саодат хоним уни тўхтата олмаслигига кўзи ет-гач, эрини разил ҳолида ёлғиз қолдириб, ўз иши билан машғул бўла бошлади. Тумай эса қўрққанидан онасининг тиззаларига ёпишиб олган эди.

Сурури бей дарахтни ниҳоллигида эгилтириш осон кечишини яхши билар эди. Шу сабаб ўғлига ўзининг кунлик одатларини ўргатиш ҳаракатида эди.

Онасининг тиззасига ёпишиб қўрқувдан титраётган Тумайнинг бундан хабари йўқ эди.

- Тумай!

- Лаббай!

- Кел, болажоним! Ёнимда ўтир!

Ёнига бориб ўтирган Тумайга дарҳол қадаҳ узатди.

- Ич, ўғлим.

- Мен ичолмайман, отажон, ичолмайман.

- Нега ўғлим? Нега ичолмайсан? Сен соғлом, бақувват бўлишни истамайсанми?

- Истайман.

- Аааа!.. Соғлом ва бақувват бўлишни истайсан-у, ичолмайсанми? Бунақаси кетмайди? Демак, сен бақувват бўлолмайсан, касал бўласан.

- Аммо бу жуда аччиқ, отажон. Ҳам жуда бадбўй. Сиз ҳам ичганингизда юзингизни буриштирасиз-ку!

- Шунақа, аммо болам, аччиқ бўлса ҳам ичаман, чунки соғлом бўлайин дейман. Зарарли бўлса, мен ичармидим.

- Ичмарверинг, аммо, мен ҳали жуда кичкинаман. Катта бўлсам ичаман.

- Кичик ёшда ичолмасанг, кейин қандай ичасан? Мени хафа қилма, йўқса отаиғ бўлмай қўяман. Бола отасининг ҳурмати учун ярим қадаҳ дорини заҳар бўлса ҳам ичиши керак. Мен сенга оловни ушла ёки

Ўзингни деразадан ташла, деганим йўқ. Фақат шу қадаҳни ичиб юборгин, дедим холос. Ичмасанг, сенга нон йўқ. Оч қоласан. Бундан кейин мени ота дема.

Сўнги гаплар Тумайга жуда қаттиқ таъсир қилди. Отаси уни оч қолдиради. Бунга чидаш қийин. Кўзлари ёшланиб, истар-истамай олди, бир култум ичди.

Томоғи куйиб кетгандек бўлди. Қадаҳни қўйди:

- Мана, ичдим, отажон, бўладими?

Саодат хоним бақриб берди:

- Бўлди, бас, етар, Сурури. Ўзингни барбод қилганинг етмагандек, болани ҳам бузяпсанми?

Аmmo Сурури бей Саодат хонимга шундай газаб билан қарадики, натижани ўйлаган Саодат хоним жимишга мажбур бўлди.

Сурури бей яна ўғлига юзланиб:

- Йўқ, ўғлим. Яна бироз ичгин. Қани, арслон болам, яғонам менинг! - деди.

Бу сўзлар ортида, агар истаги бажарилмаса, калтакланишини билдирувчи бир ифоданинг борлигини, Тумай, жуда яхши билиб турарди. Шу сабаб қаршисидаги заҳарни олди, ёш тўла кўзларини юмиб, бир кўтаришда охиригача ичиб юборди. Сурури бей севинч билан:

- Браво, ўғлим! Билардим, менинг ўғлим отасига ўхшаб эркак бўлишини..., - дея уни олқишлади.

Олти-етти ёшлардаги Тумай ана шундай бир муҳитда ўсаётган эди. Сурури бей вақт ўтиб ўғлининг ўзига ўхшашидан ғурурланар, отасига муносиб фарзанд бўлишидан фахрланиб қўярди.

Тумай ўрта мактабни битириш арафасида машғулотларга кечикиб келадиган одат чиқарди. Сурури бей меҳнатининг меваси кўрина бошлади. Бир замонлар отаси унга мажбурлаб ичирган бўлса, энди бир нечта шишани бўшатиб улоқтирадиган ҳолга келди. Диний

билимдан мутқало беҳабар Тумай отаси каби диндорларга нафрат билан қарайдиган бўлди. Уларни эски фикрларга ўралашиб қолган, ҳақиқатни англашдан йироқ, алданган бечоралар, деб биларди. Маданият асрида ҳамон дин, хурофотлар билан машғул бўлиш, оқил кишига маъқул иш эмас. Саодат хоним бир ҳайит кунда ўғлини ҳайит намозини ўқиш учун масжидга юбормоқчи бўлди. Бироқ бутун умидлари чиппака чиқди.

Сурури бей ўзига ўхшаган ўғлига ғурур билан боқаркан, вақт чархпалаги айланиб, ҳолат унинг зарарига ўзгаришини билмасди. Бу паҳлавон йигит яхши бир кўчакезар бўлади. Аммо отасига яхши фарзанд бўлармикин? Тумай бей отасига ҳурмат туйғуларини қаердан олсин? Сурури бей бу масалани ўйлаб кўрмаганди. Охирги йили бир синфда иккинчи йил такрор ўқиётган ўғлига енгилгина сабоқ бермоқчи бўлди. Тумай бей гапни қисқа қилинг, дегандек афтини бужмайтирди. Насиҳат эшитишга тоқати йўқлигини билдирди.

Сурури бей вазият ёмонлашмаслиги учун сўзини тўхтатди. Ҳолатни Саодат хонимга тушунтириб, она сифатида насиҳат қилишини сўради. Аммо Саодат хоним унинг гапига қўшилмади:

- Шу пайтгача мен нимага аралашган эдимки, аралашсам?! Ўқимаса ўқимасин. Шу кунгача қайси айтган гапимга қулоқ солган эди, - дея жавоб берди.

Саодат хоним ҳақли эди.

Тумай шу тарбияси билан ўқиб ким бўларди? Ахлоқи яхши эмас, ўзи жоҳил. Юқори мансабларга ўтмаслиги учун ҳам ўқимагани яхши. Акс ҳолда ахлоқсизлик кенгроқ ёйилиб кетади. Масалан, Сурури бей ўқиган одам. Аммо нима бўлди? Агар ҳозир бирор мансаб эгаси бўлса, бугунгидай ишларини юз

чандон кўп қилиши, турли разилликларни амалга ошириши аниқ эди.

Тумай бей ахлоқсизликлари сабаб ўрта мактабдан далолатнома билан ҳайдалиши арафасида турган кунлар эди. Сурури бей ҳам ўғлидан норози бўла бошлади. Энди уни ёмон йўлдан қайтаришни ўйлаб қолганди.

Сурури бей алданганди. Диндан, маънавиятдан узоқ ўғли отасига ҳурматли, орзуларини амалга оширадиган бўлиб улғайиши мумкин эмасди. Аммо эртага отасининг бошига бало келтириши ҳам аниқ.

Сурури бей ҳаётдан хурсанд эмас. Бир вақтлар ёнига ўтирғизиб, мажбурлаб ўғлига ярим қадаҳ ароқ ичирарди, энди эса шишаси билан кўтарарди. Кетма-кет шишалар бўшайди.

Ўғли ҳар куни камида икки шиша ичади. Сурури бейнинг маоши эса бунга етмайди.

Энди нима қилсин? Бир-икки пиёла камайтирма-са бўлмайди. Аммо ўғли бунга идрок эта олармикин? Кўр ҳўкиз бурчакни сузганидек, кетма-кет юмалаётган шишаларга Сурури бей ичи ёниб қарар, бу нарса хизматларининг меваси эканини ўйлаб, бошимга балони ўзим сотиб олдим, дер эди.

Отаси бир куни ўғлига ичкиликни камайтириш ҳақида насиҳат қилгандек бўлди-ю, "Бу гапни яна бир марта такрорласанг, ўзингдан кўр," - деган маънодаги ёвқарашга дуч келди.

Орсизлик шунчалик ҳам бўладими? Одобсизлик ҳам бунчалик бўлмас... Пул Сурури бейдан чиқади, - ичиш эса севимли ўғилнинг иши. Қандай ажойиб-а... Қандай аъло мамлакат. Оҳ-оҳ пул бошқадан, ичиш Сурури бейдан бўлса нима бўларди...

Дардини Саодат хонимга очди. Ўғлига аҳволини туншунтиришини, икки қадаҳга қаноат қилишлигини, отасини бунчалик ранжитмаслигини насиҳат қилиши-

ни айтди. Саодат хоним виждонсиз эрининг ёлворишларига мийиғида қулганча табассум билан қараб:

- Сурури бей, нега бундай деяпсан? Ўғлингни ўзинг истагандек қилиб катта қилдинг! Бир пайтлар калтаклаб, ичишга мажбурлаган ўғлинг энди сен зўрламасанг ҳам истаганингдан кўпроқ ичса, севиниб гурурланмайсанми? Яна нима керак сенга? Ким сендек саодатга етишибди? Ким ўғлидан сенчалик мурувват кўрибди? Ким ҳам сенга ўхшаб экканини ўрибди? Мен сенинг ўрнингда бўлганимда, ўғлимнинг шу даражага етишганидан севиниб дўстларимга зиёфат қилиб берардим, - деди.

Саодат хонимнинг бу гаплари Сурурига ханжардек санчилди.

Кейинги пайтларда Сурури бейнинг ҳаёти кундан-кун ёмонлашиб бораётганди. Пул осмондан тушмайди. Ҳар кун борадиган майхонасига қадам қўйганида кулиб қарши олувчи юзлар ўрнини совуқ қарашлар эгаллаганди. Ҳатто, Сурури бей ўзига бир тиланчига қарагандек назар солишларини ҳис қилиб турарди. Майхоначи ярим совуқ, ярим самимий бир тарзда:

- Нима керак? - дея сўради.

"Бу қандай савол? Қандай ёқимсиз сўз? Нима керак, бу нима дегани? Нега аввалгидек кириши билан унга шишани узатишмаяпти?"

Сурури бей зўрға жавоб берди:

- Ҳар оқшом нима керак бўлса, ўша...

Майхоначи шишани Сурури бей олдига қўйди. Сурури бей эса ўзига хиёнат қилишдан қўрққан севгилисига боққандек шишага қараб:

- Сиздек пул гадолари, сизни.., - дегандек майхоначини ҳақоратлаб у ердан узоқлашди.

Илгарилари уйига олиб борган шишасининг камида ярмини ўғли ичарди. Шунчалик ҳам орсизлик

бўладими? Уйга бир тийинлик фойдаси тегмайдиган, отаси келтирган шишани ўзиникидек ичиб, отасини ўйламаётган ўғлидан ғазабланиб борарди.

Сурури бей ана шундай хаёллар оғушида азобланаркан, бир кун хаёлига келган бир фикрдан севинчи ичига сигмай кетди.

Бу фикр унинг ёнаётган қалбига сув сепди, руҳига энгиллик бағишлади.

Оқшом уйга қайтаркан, йўлда шишанинг ярмини ичса, ким нима дейди? Шунда уйга бориб қолган ярмини бўлишарди. Сурури бей шу пайтгача шундай қилмагани учун ўзини койиди. Нафсини айблади, кейин эса ўзини-ўзи овутди.

Қуёш ботиб, атрофни ўраб бораётган қоронғилик, ёниб турган катта-катта чироқлар, шом вақтини билдираётган азон саслари кўнгли иймон нури билан мунаввар инсонларни масжидларга чорларди. Аллоҳга банда эканини кунда беш маҳал ибодати билан исботлайдиганлар турли дунё ташвишларини бир четга йиғиштириб масжидга шошиладилар.

Сурури бейнинг ҳайрон бўладиган жиҳати ҳам шу эди. Ичида еб-ичиш мумкин бўлмаган бир иморатга ҳар кун шому-саҳар югуриш ва ётиб туриш... Сурури бей учун бундан ортиқ бемаъни иш йўқ. Бироқ ибодатни ва итоат Сурури бейга тушунтириб бўлмайди. У уйига яқинлашиб қолганди. Ҳозир масжиддагилардан кўра кўпроқ ўзини ўйлаши керак. Атрофга кўз югуртирди. Яқин орада ҳеч ким йўқ. Зеро, намозхонлар ҳам масжидга яқинлашиб қолишган. Дарҳол шишани очиб оғзига олиб борди, ичди, ичди...

Ақлли одам мана шундай бўлади. Инсон турли вазиятларда ҳам ўзини ўйлаши ва ўзини устун кўя бишлиши керак.

Куч-қуввати бундан ўн икки йиллар аввалгидек бўлганда эди, ўғлига ярим шиша эмас, бир култум ҳам бермасди. Аммо, афсуски, энди бермайман деса, қўлидан тортиб олади.

Сурури бей уйга қадам қўяркан, вужудига енгилгина кайф тарқала бошлади.

Дастурхон бошига ўтиргач, шишанинг яримлигини кўрган Тумай ғазабланиб отасига бошдан-оёқ разм солди. Сурури бейга ноқулай бўлди.

Ниҳоят Тумай бей:

- Ярмини ичиб олдингми, қари кўппак?!-деди отасига.

Бу гапдан отанинг боши ерга узилиб тушгандек бўлди. Бу бош, мен айбдорман, дейишни истарди.

Иш шу билан тугамади. Ҳолбуки, Сурури бей муаммо шу билан ҳал бўлишини кутганди. Ўғил отага итоат доирасидан чиқиб бўлган. Сурури бейнинг сўнгги кунлари қафасга тушган арслондек ўтаётган эди. Ҳам оила бошлиғи, ҳам ўғлига хизматчига ўхшаб яшаш осон эмасди. Тумай бей энди отасини истаганча ҳақорат қиларди. Бир вақтлар уни кучоғида опичлаб юрган ота бу эмасдек гўё.

Сурури бей шишанинг ярмини ичиб қўйибди. Аслида қолган ярми ҳам ўзига тегишли. Аммо Тумай бу хатодан кўз юмиши мумкинми? Бугун кечирган тақдирда ҳам, иккинчи, учинчи марта такрорламаслигини ким айта олади? Тумай бир нарса демоқчи эмас, аммо демаса яна бўлмайди. Чунки бу ҳолат доимо такрорланиши мумкин, бунинг олдини олиш учун ҳозироқ унинг қулоғини бураб қўйиш зарур. Шу бугун гапирмаса бўлмас экан.

Отасидан ярим шишани сўраганининг боиси шунда эди. Лаблар жавоб учун очилмади.

Сурури бей ўзини ҳимоя қилиш учун бир оғиз сўз айтмади. Орадани тўрт-беш дақиқа ўтди. Жимликни яна

Тумай бей бузди ва иккинчи савол берилди:

- Гапирсанг-чи? Биз нима ичамиз?!

Сурури бей бошини оғир-оғир силкиди, сўнг Тумай бейга қараб:

- "Бор кет, кўр шайтон", - дегандек ўқрайиб, сўнг ерга қаради. Бу ҳолат Тумай бейни оловлангирди:

- Нега бошингни силкийсан, қари кўппак, мен жавоб беришингни кутяпман, кар бўлиб тур деганим йўқ.

Энди буниси ортиқча. Беадабликнинг ҳам чегараси бўлиши керак, отага ҳам шундай дейдими?! Ғазаб билан бошини кўтарди:

- Оғзингга қараб гапир, эй бола!..

Сурури бейнинг гапи ўғлига заррача таъсир қилмади. Бир неча ойдирки, ҳокимиятни қўлига олган ўғил учун бу сўзлар етарли эмас.

Аксинча, унинг ғазоби кўзгалди. Қари бир кўппакнинг Тумай бейга бундай дейиши катта жасорат эди. Бу хизматчининг амирига, қулнинг соҳибига ҳақоратидек гап эди. Унга кимлигини билдириб қўйиш, жазолаш лозим. Кулгудан ўзини тўхтата олмади. Кейин Сурури бейга қараб тикилиб:

- Менга қара, насиҳатингга ҳожат йўқ. Оғзимга мен қараб гапирайми, йўқса қаршимдаги жаноб падари бузрукворми? Бироз бу ҳақда ўйлаб кўрсанг, ёмон бўлмасди.

- Уятсиз, мен сенинг отангман!

- Отага қаранг! Сен аввал овозингни ўчирасанми?

- Ўчирмасам, нима бўлади?

- Зўрлаб ўчиришга мажбур бўламан!

Ота бола ўртасидаги бу баҳс Саодат хонимни қарахт қилиб қўйди. Лаблари бир нималар дея пичирлар, аммо бунини ўзи ҳам тушунмасди. Нима қилиш керак, қай бирига гапирсин?! Иложсиз ҳолда турган жойида қотиб қолди.

Ота ўғил яна бир-икки оғиз гап талашишди. Бу гаплар сахнанинг иккинчи пардаси учун муқаддима эди. Тумай бей қаршисида ўтирган Сурури бейга қўл кўтарди. Сурури бей эса ўзини ҳимоя қилиш учун ўғлининг билагидан маҳкам сиқди. Аммо бу ҳимоя кўпга чўзилмади.

Тумай бей дарҳол иккинчи қўли билан отасининг қулоғига ёпишди. Қулоғи узилгудек бўлди. Боши орқага итарилди ва Сурури бей орқага йиқилди. Иш шу билан тугамади. Бир томондан фарзандидан калтак ейиш алами, бошқа томондан эшитган ҳақоратлари кўшилиб, Сурури бей ўрнидан сапчиб турди. Тумай бей ҳам сабоқни ярмида чала қолдиришни истамади.

Умр бўйи ичган ичкиликлари сабаб чириган вужуд ўғлининг зарбасига дош беролмади. Бақувват қўллар ҳукмига ўзини топширди. Гавдаси чириган дарахтдек ағдарилди. Саодат хоним ўзини йўқотиб қўйган эди. Шундай бўлса ҳам, ўғлига яқинлашди. Тумай бей онасини кўксидан итариб юборди. Кейин эса отасини ўзи истагандек жазолай бошлади.

Ўша кеча Сурури бей ҳаётида жуда катта бир ўпирилиш юз берди. Фарзандидан калтак ейиш алами уни эсанкиратиб қўйди. Фишт қолипдан кўчган эди. Ўз қўли билан етиштирган, калтаклаб ичишга мажбурлаган ўғли мана энди ичкиликдан маҳрум қилган кунни отасини калтаклашдан ҳам қайтмаяпти. Натижа бундай бўлиши асло ҳаёлига келмаганди.

"Маданиятли" ўғил, ваҳшийлардек ташланиб онаси кўз ўнгида уни хароб қилди.

Бундан кейин унга бир оғиз гапириб бўлмайди. Тизгин қўлдан чиқди. Бугун ота бутунлай мағлубиятга учраган, ўғли эса бир ҳамла билан бутун ҳокимиятни қўлга олган эди. Уни қайта бўйсунди-

риш, ёмғирда туриб ҳўл бўлмасликка интилишдек имконсиз иш. Очиги уни итоат қилдириш у ёқда турсин, сулҳ тузишига ҳам ота бажонудил рози.

Хотинининг кўзи олдида ўғлидан калтак ейиш... Бу жуда мудҳиш фалокат эди. Бу фалокатни кўпчилик бошдан ўтказган, аммо бирортаси муносиб тарзда англаб етмаган. Бу дардни бошидан ўтказганлар ҳис қилади. Улар ўз уйларида мусофирга ўхшайдилар. Бугун бўлмаса эртага, албатта, эшикдан ҳайдалади. Улар уйларига қадам қўйишаркан, бетавфиқ ўғил уйда борйўқлигини деразадан мўралаб текшириб кўрадилар. Кейин эса уйларига кириб омонатгина ўтирадилар. Бу уйда нон уларга марҳамат сифатида берилади. Улар учун энг тўғри иш, аввалроқ ўлиб кетиш.

Сурури бей ҳам бир неча ойдирки, ўз уйида бегона, мусофирдек яшайди. Ўғлидан еган калтаги ярага туз сепгандек бўлди. Бундан ортиқ ҳақорат бўлишини хаёлига сифдиrolмасди.

Эртага нима бўлади? Тумай бей қилган ишидан пушаймон бўлиб отасидан кечирим сўраб ёлворадими? Ёки иш бундан баттар бўладими?.. Сурури бей учун бу саволларга жавоб топиш ўта мушкул иш эди. Миясида шунга ўхшаш саволлар чарх урарди. Баъзан умидланар, аммо бу умидлари ҳам сароблигини англади эди. Бир пайтлар ўғлига мажбурлаб ичкилик ичирганини эслаб ўзини лаънатларди.

Баъзида у сақраб туриб ўғлидан аламини олмоқчи ҳам бўларди. Аммо афсуски бундай қила олмасди. Чунки бу бемаъни хаёлдан бошқа нарса эмас эди...

Сурури бейнинг сочлари оқарган эди, аммо, туннинг бу қадар узун бўлишини билмасди. Бир пайтлар ўқиган: "Дардга мубталодан сўра туннинг узоқлигини...", деган мисра ёдига тушди. Бу кеча... ҳа бу кеча уни кўз юмдиргани қўймади.

Сурури бей тортаётган азоб бошқача эди. Ҳар дақиқа бошини сарак-сарак қилар, ички дунёси остин-устун бўлиб руҳи кўкларга учиб кетгудек эди.

Бу хосиятсиз кеча тугаб борар, унинг ҳам ўйлашга мажоли қолмаганди. Кўзлари ўз-ўзидан юмилиб кетаётганди. Эндигина кўзи илинган бир маҳалда азон товуши эшитилди. Мўминлар ибодатга чақирилмоқда. Сурури бей ижирғанди. Муаззиннинг бутун аждодини бўралаб сўқди. Кейин эса бу маҳлуқлардан қачон қутуларкинман, дея гудранганча кўзларини юмди.

Куз фасли эди... Улкан дарахтларга тўла бир боғ... Дарахтлар остида дунёни бир чақага олмайдиган даражада бепарво, фақат ёнидаги шишасини бўшатиш билан овора бўлган бир одам. Бутун олам завқи унга берилгандек. Ҳаёт лаззати унинг вужудига сингиб кетгандек. Ёнида эса ўйнаб юрган кичкина бир болакай.

- Тумай, Тумай, кел ўғлим.

- Нима дейсиз, дадажон?

- Кел, сенга нима дейишимни биласан.

- Хўп бўлади, дадажон.

- Ол, ўғлим, шу қадаҳни мен учун ич.

Бола ортга чекинди:

- Дадажон, бу сассиқ. Сиз ҳам буни ичганингизда юзингизни буриштирасиз.

- Ааа. Аааа, дадасининг айтганини қилмаслик тўғрими? Ақлли бола ҳам шундай қиладими, ўғлим?..

- Мен уни ичолмайман, дадажон. Сиз мен учун ҳам ича қолинг.

- Қара унда мен сенга буни қандай ичираман?

Тумай отасининг ўрнидан тураётганини кўриб қоча бошлади. Отаси ярим ҳазил, ярим жиддий таҳдидлар билан қадаҳни кўтариб кела бошлади. Бола боғнинг у

четига бориб улгурди. "Бузоқнинг қочгани сомонхонагача", - дея отаси қўлида қадаҳ билан қувлай бошлади. Ота ўғлини қуваётганди. Ниҳоят, етишига уч-тўрт қадам масофа қолди. Ота:

- Тумай, тутиб олсам калтаклайман, - дея бақирди. Бола эса таҳдидларга кулоқ солмасдан қочаверди. Ота бир ҳамла қилди, аммо пешонаси бир дарахтга урилди. Қўли билан пешонасини ушлаб кўрди. Озгина қон чиқди. Бу орада Тумай боғнинг бир четидан туриб:

- Ичмайман, ўлдирсангиз ҳам ичмайман, - дея бақираётганди.

Сурури бей туш кўраётган эди. Уйғониб кетди. Бу туш унга иккинчи бир зарба бўлиб тушди. Шу тахлит тонг оттирди. Аммо, ўғли кўчага кетгунга қадар ётоғидан чиқмади.

Ўша оқшом дастурхондаги шишанинг тўлалигини кўрган Тумай бей севиниб:

- Офарин, хўроз, иш мана бундай бўлибди! - деди.

"Хўроз" -ҳақорат сифатида ишлатиларди. Тумай бей бу сўзни отасига нисбатан жуда кўп ишлатган.

Бу хитобдан сўнг Сурури бей енгил нафас олди ва дастурхон ёнида нина устида ўтиргандек беҳузур ўтиришдан қутулди. Кечагина ҳақоратлар ёғдирган ўғлининг шунчалик тез кечириши, афв этиши, албатта, севинчли ҳодиса эди.

Шунингдек, унутиб бўлмайдиган бир хусус, шунча ҳақорат ва калтакларнинг юракда қолдирган ярасини бундай илтифотларсиз кетказиб бўлмасди. Сурури бей барча ҳодисани бўлмаган, ёлғон эди, деб хаёл қилишга уринарди.

III

Тумай бей кичиклигида отасидан олган сабоқларни яхши ўзлаштирганини ҳар дақиқа исбот қиларди. Баъзида тонгга яқин сархуш бўлиб уйга қайтар, баъзан эса ўртоқлари ташлаб кетарди.

Уйнинг аввалги тўкин-сочин ҳолати қолмади. Энди нон олиш ҳам мушкул муаммога айлана бошлади. Уйда бозорга олиб чиқиб сотадиган нарса ҳам тугади. Бир пайтлар имомнинг ўз эшигига тиланиб келишини хаёл қилган Сурури бейнинг ўзи шу ҳолга тушадиганга ўхшаб қолди. Қўшнисига тилагани ўз бошига тушаётганди. Уни қийнайдиган масала бу ҳолатнинг умр бўйи давом этиш-этмаслиги эди.

Ҳаётининг бу тарзда ўтаётганидан шикоят қилмаётган ягона шахс бу Саодат хоним эди. Унинг ҳаётида катта ўзгаришлар бўлмади. Зулмкорлар алмашди, холос. Аввалги золим Сурури бей, кейингиси эса Тумай бей. Бир вақтлар бу уйда сўзи қонун ҳисобланадиган бир Сурури бей эди. Энди эса ҳокимиятдан тушган, амр кутиб яшовчи шўрлик Сурури бей... Бечоранинг шу аҳволга тушиши кимнинг ҳам хаёлига келибди?

Сурури бей ўғлидан қандай қутулиш мумкинлиги ва қолган икки кунлик умрини қандай ўтказишни ўйларди.

Сурури бей мана шундай хаёллар оғушида эзиларкан, ундан ҳам кўпроқ эзилаётган Саодат хоним унинг кўзига гўё бепарводек кўринаётганди. Бу аёл ўзига қандай таскин беради? Бу қайғули ҳаётга қандай аҳамият бермасдан яшайди?

Унинг ёнига бориб ўтирди. Сўнг бир-икки йиллик аламли ҳаёти ҳақида гапириб, бу дарддан қандай қуту-

лиш мумкинлигини сўради. Биргаликда бош қотириб, бирор, қутулиш йўлини топиш кераклигини таклиф қилди. Саодат хоним унинг бу гапларини тинглагач:

- Сурури бей, мен учун бу уйга келганимдан буён ҳеч нарса ўзгарган эмас. Ҳа, сен бу уйнинг бошлиғи эдинг, даражангдан тушдинг. Кечагина сен амру фармон берардинг, энди эса ачинарли ҳолдасан. Аммо мен учун ҳеч нарса ўзгаргани йўқ. Аввал сендан азият чекардим, энди эса ўғилдан. Жазирама офтобда куйиш билан аланга ёнида куйиш... Иккаласининг ҳам моҳияти куйиш эмасми? Нима фарқи бор? Эримдан зулм кўрдим нима-ю, ўғилдан кўрдим нима..., - дея жавоб берди ва яна давом этди:

- Кеча-ю кундуз заҳмат чекиб тарбия қилган фарзандинг зулми сени ажаблантираётгандир. Шунинг билан менинг ўғлим сен берган қадаҳни ўз истаги билан ичган кунини мен учун ўлган эди.

Аммо, сен, ҳа, сен жуда мағрур эдинг, Сурури бей! Фафлатда қолдинг. Сен ҳали ҳам тушунганинг йўқ. Бу чекаётган азобларинг бир замонлар намозим, эътиқодим ва ўқиган китобларимни масхаралаб, обрўйимни бир пул қилганинг эвазига жазо эканини билишинг керак. Мана ўғлинг, мана сен. Энди орзу қилганингдек яша.

IV

Сурури бей ўғлидан хабар кутиб ўзини еб бити-раркан, хасталаниб ётиб қолди. Қаровсиз қолган вужуд, чегараси йўқ ўйлар, узоқ уйқусизлик, чексиз ҳақорат ва калтаклар Сурури бейни ерга михлаб қўйди. Уч кундан бери оғзига луқма олмаганди, иштаҳаси йўқолиб, ошқозон йўли ёпилганди. Шунча кўрган азобларига қарамай Саодат хоним унинг ёнида зикр қилиб, Аллоҳга ёлвориб ўтирарди.

Сурури бей эса унинг бу ҳолатидан жаҳли чиқиб:

- Шунча йилдан буён одам бўлмадинг, ақл кирмади сенга. Қўлингдаги тасбеҳдан нима фойда бор, тушунмайман. Шу пайтгача нима фойда кўрдинг? Бундан кейин нима фойда кўрасан?! - деди

Саодат хонимга масаланинг яна очилиши ёқмади. Сурури бейнинг ҳеч бўлмаса сўнгги кунларида тавба қилишини орзу қиларди.

Жавоб берди:

- Яна шу мавзуни очдинг. Менинг ҳам ўз ишончим бор. Мен эртага Парвардигорим ҳузурига боришимга ишонаман. Ишонганим боис, Унинг қули эканимни тан олиш, Уни унутмаслик вазифамдир. Бу вазифамни бажармасам ҳузур-ҳаловат топишим имконсиздир.

Сурури бей тушунмас экан-да, дегандек афтини буриштирди:

- Яна бошладингми?!... Яна хурофот гаплар билан жаҳлимни чиқаряпсан. Шунча йил бирга яшаб замонавий кишининг аёлига ҳеч ўхшамдинг. Ўхшамдинг-да. Ҳозир маданият асри. Сенинг шу сарқитларни тарк этганингни кўрмасдан ўлар эканман-да.

Саодат хоним тортишмаслик учун гапни бошқа ёққа бурди:

- Уч кундан буён ҳеч нарса еганинг йўқ.

Сурури бей бошини ёстикдан базур кўтариб, алланимани эслагандек Саодат хонимга тикилди ва бармоғини томоғига тақиллатиб:

- Сен менга ичишдан гапир. Ҳеч нарса емаса, ҳеч гап бўлмайди одамга. Бор, қара, ўғлингнинг шишасида бирор қултум қолган бўлса олиб кел, томоғимни ҳўллаб олайин, - деди.

-Ҳеч бўлмаса, энди ичкиликни ташла, тавба қил, Аллоҳга ёлвор... Имомни чақириб келайин, унинг ёрдамида...

Сурури бей Саодат хонимнинг гапини бўлди:

- Жим бўл, имом эмиш-а... Эшикдан қадамни босганини кўрсам, ҳайдаб соламан. уни. Менинг уйимга ақидапараст кирмайди. Маданиятли инсон бўлиб яшаган Сурури бей охирида шунга бош қўшадими? Ақлсиз экансан. Бирор докторни чақир, келиб кўрсин.

Саодат хоним ўрнидан турди. Рўмолини олиб ташқарига чиқди.

Сурури бей ортидан гап қотди:

- Ўран, яхшилаб ўраниб ол. Эҳтиёт бўл, сочингнинг бирор толасини биров кўриб қолмасин. Йўқса, жаҳаннамда ёнасан, севгили хотингинам...

Кейин эса: "Сени шундай қилганнинг, шундай тарбия қилганнинг...", дея ўзи билгандек бемаъни сўзлар айтиб гудранди.

Ўн беш дақиқа ўтмаганди ҳамки, эшик очилди. Тумай бей ҳуштак чалганча кириб келди. Кайфияти йўқлиги кўриниб турарди. Зеро, бу уйда унинг очиқ чехрасини кўриш мумкин эмасди. Келиб стулга ўтирди ва сигаретини устма-уст тортди. Сурури бейга мутлақо алоқаси йўқдек эди. Гўё ҳеч ким йўқ уйга киргандек. Бир муддат сигарет тутунини томоша қилиб тургач, гапирди:

- Яшаб бўлмас бу разил дунёда оғиз мазаси билан... Оооҳ, оҳ.

Саодат хоним сўради:

- Нега яшаб бўлмас, ўғлим. Нима гап? Яна нима бўлди?

- Яна нима бўлди, дейсизми? Нима бўларди, сизга ҳеч нарса бўлгани йўқ. Бўлаётганларнинг сизга мутлақо алоқаси ҳам йўқ. Аммо менга келсак, ҳа, менга келсак, уяламан. Биргина шишанинг пулини беролмасдан, дафтарга ёздириш, майхоначининг совуқ қарашни остида эзилиш осонми? Албатта, буларнинг сизга ҳечам қизиғи йўқ, севимли онажонгинам!

Тумай бей шундай дея онасига тикилди.

Саодат хоним индамай кўя қолди.

Тумай бей дераза ёнига бориб бир муддат ташқарини томоша қилди. Кейин каравот четига ўтирди ва Сурури бейга ҳайратланиб қаради.

- Ҳаа, бизнинг падар бей касалми? Биз ҳам одаммиз, ҳеч ҳол-аҳвол сўраш йўқми? Қандайсан, қари кўппак?

Сурури бей бошини тескари ўгирди, жавоб бермади ва ингранди. Тумай бей савол беришда давом этди:

- Шундайми? Ўзингни қандай ҳис қиляпсан? Куйруқ титраяптими, йўқса?

Сурури бей инграб:

- Яхши эмасман, ўламан, ўғлим, - деди.

Тумай бей қаҳқаҳа отиб:

- Қачон? Сен осонликча ўладиган одаммисан? Тўққизта жонинг бор сенинг, - деди.

- Устимдан кулма, ўғлим. Оғир касалман.

Тумай бей ўрнидан туриб, хонада у ёқдан бу ёққа юргач:

- Сен ҳозир менга касалман демагин, қани бармоқларни ишлат.

- Тушунмадим.
- Тушунишинг қурсин. Пул бер, деяпман.
- Пул йўқ, ўғлим. Қўлимдаги бор икки қурушни докторга беришим керак.

Тумай бей ғазабланиб:

- Яаа, докторга пул бериш шунчалик муҳим, шундайми? Докторнинг келиши шартми?-деди.

- Касалим жуда оғир. Хабар жўнатдим, ҳозир келиб қолади.

Тумай бейнинг сабри тугади.

- Сен қандай касалсан? Касал эмассан. Бу найрангларингни менга ўтказолмайсан. Доктор келиши билан уйдан қуваман. Доктор чақирриш учун кимдан рухсат олдингиз?!

Саодат хоним аралашинишга мажбур бўлди:

- Етар, ўғлим. Касал одамни бунчалик хўрлама. Нима бўлганда ҳам отанг, ахир.

Тумай бейнинг ғазаби қайнади:

- Сен аралашма!..

- Отанг ҳақиқатдан касал, ўғлим. Уч кундан буён оғзига бирор нима олгани йўқ.

- Аҳмоқлигидан. Қўлини биров ушлаб турибдими? Кўр эмас-ку, емаса. Кимга ноз қилади?

- Касал одам бировга ноз қилармиди, ўғлим?

Тумай бейнинг қони қайнади:

- Сен ўзи кимдан рухсат олдинг? Гапиришга нима ҳаққинг бор?

Кейин отасига ўгирилиб:

- Менга қара, қария! Бу оқшом менга пул керак. Хоҳласанг ўзим ишингни ҳал қилиб қўяман, - деди.

Шу пайт эшик тақиллади. Саодат хоним бориб очди.

Кимдир:

- Сурури бейнинг уйими? - дея сўради. Бир дақиқадан сўнг қўлига сумка кўтарган бир одам кириб келди. Сумкасини ерга қўйиб, ўтиришга жой

қидиргандек атрофга кўз югуртирди. Шу пайтда Тумай бей унинг ёнига келиб, қўлларини кўксига кўйганча:

- Сиз кимсиз ва нима истайсиз? - дея сўради. Одам ажабланди. Чунки ҳаётида илк маротаба бундай саволга дуч келаётганди. Ҳайратланиб Тумай бейга қараб:

- Докторман, касалингиз бор экан, чақирган экан-сизлар келдим, -дея жавоб берди.

Тумай бей эсига тушгандек кулимсираб:

- Ҳа, ҳа, ҳааа. Аммо хурматли доктор, касалимининг аҳволи яхши, ҳожат қолмади. Кетишингиз мумкин, - деди.

- Аммо жуда оғир касал дейишганди. Шифохонага келолмайдиган даражада оғир эканини айтишганди.

- Тушуниб турибман. Аммо аҳволи яхши. Баъзан оғриқ тутиб қоладиган одати бор.

- Ҳа, ҳа.

- Шунақа. Кўриб турганингиздек, ҳаммаси жойида. Ҳадемай туриб кетади.

- Аммо, келдим. Истасангиз бир кўриб кўяйин.

- Кераги йўқ. Овора бўлманг.

Бу гапдан сўнг докторнинг кетишдан бошқа иложи қолмади. Тараддулдана бошлади.

Бир томондан уйгача келиб бўш қайтиши, иккинчи томондан қўлга тушадиган даромаддан айрилиш, бундан ҳам баттари кутилмаган ҳайратли "илтифот" докторни ажаблантириб қўйди.

Саодат хоним унинг сумкасини кўтараётганини кўриб ёлворди:

- Илтимос қиламан, доктор бей, бир кўринг!

Тумай бейнинг тепа сочи тик бўлди. Бу орада доктор Сурури бей томон юра бошлади. Касалнинг ёнига келиб, унинг юзини кўргач Тумай бейга ўгирилиб:

- Дўстим, бу одам жуда оғир касал. Кома ҳолатига яқин, - деди.

Саодат хоним жавоб берди:

- Ҳа, доктор бей, уч кундан буён туз тотгани йўқ. Тумай бей тишларини ғижирлатиб, онасига ўшқирди:

- Учир овозингни! Бунинг азобини мен тортишимни билмайсанми?!

Сўнг докторга қараб:

- Доктор, сиз унинг гапларига аҳамият берманг. Кўрасиз, беш дақиқадан кейин ҳеч нарса кўрмагандек бўлиб кетади, - деди.

Доктор Тумай бейга тикилиб, дона-дона қилиб:

- Адашяпсиз, азизим. Беш дақиқадан сўнг, балки иш мутлақо бошқача тус олар, - деди.

- Нима демоқчи эканингизни тушунолмадим.

- Айтмоқчиманки, бу одам жуда оғир касал. У саноқли кунларини, балки саноқли дақиқаларини яшаётгандир.

Кейин эса Тумай бейнинг жавобини кутмасдан сумкасини очиб, ичидан асбобларини чиқара бошлади.

Ишнинг бундай тус олишини истамаган Тумай бей амирона оҳангда:

- Менга қара, доктор бей! - деди.

- Нима дейсиз?

- Сенга берадиган бир тийинимиз ҳам йўқ. Иста-санг, касалга қара.

Буниси энди ортиқча эди.

- Тушунмадим!

- Тушунмайдиган гап гапирганим йўқ, менимча.

- Мен сизнинг бу гапингизга тушунмадим. Бундай муомалани тушуниш мумкин эмас. Мени нега бу ерга чақирганингизни тушунтириб беринг. Нега мени чақирдингиз?

Саодат хоним гапга аралашди:

- Сизни бу ерга биз чақиргандик, доктор бей. У пайт ўғлим йўқ эди.

Тумай бей онасига ўқрайиб қарагач:

- Булар ўйламасдан иш қилишади, - дея гап бошлади. - Докторга берадиган пуллари борми-йўқми, буни ҳисоб-китоб қилмайдилар. Булар ўзларини миллионер деб ҳисоблашади. Ҳолбуки, буларнинг бутун сармояси қўлларидаги бир неча қурушдангина иборат. Агар уни ҳам сенга берадиган бўлсак, бу оқшом миям жойига келмайди.

- Яъни?

- Яъни, мен бу оқшом бир шиша ароқсиз қоламан.

Бунақасини тушида кўрса ҳам ишонмасди. Аммо, ишонишга мажбур эди, чунки кўз ўнгида бўлаётган ҳодисалар хаёл ёки туш эмасди.

- Аммо... Аммо бу одамнинг ҳаёти бой берилади.

- Бу борада адашяпсан, деб ҳисоблайман. Бегона бўлганинг учун сенга шундай туюляпти. Бунинг қандай хунарлари борлигини билмайсан. Балки, сен ҳақдирсан. Орзуманд бўлсанг, ана қараб кўравер.

Доктор ҳайратланиб бошини қимирлатди ва секингина яхши деганча, ҳолсиз, ўглининг бу одобсизлиги қаршисида яшашдан кўра ўлимни афзал кўрган Сурури бейга ўтирилди.

Бироз у билан машғул бўлгач, Тумай бейнинг ёнига келди:

- Беморда ҳеч қандай умид йўқ, деёлмайман. Аллоҳдан умид узиб бўлмайди. Шунингдек, боя айтганимдек, аҳволи жуда оғир. Агар ололсангиз дори ёзиб берайин. Менга кулоқ солсангиз, ёзиб берган дориларимни дарҳол олинг. Кейин пушаймон бўласиз. Сиз икки кун ичмасангиз ҳеч нарса қилмайди.

Тумай бей бу гапдан бир сесканди. Доктор: "Сиз икки кун ичмасангиз ҳеч нарса қилмайди" деркан, шунчалик табиий оҳангда гапирдики... Унга бошдан оёқ термулгач:

- Демак, мен ичмасам ҳам бўлади, шундайми, доктор бей? Мен уч-тўрт кундан буён бир шиша ароқни майдалаб келяпман... Бу гапинг билан ярамга туз сепгандек бўлдинг... - деди ва бурчакдаги шкафдан тагида озгина ароғи қолган шишани чиқариб докторга кўрсатди:

- Қара! Уч-тўрт кундан бери шуни эплаб келяпман. Мен шу ҳолда эканман, дорига пул беришларига йўл қўймайман.

- Жуда ғалати!.. Жуда ғалати...

- Нимаси ғалати экан?

Доктор Сурури бейни кўрсатиб:

- Шу одам сизнинг отангизми?

- Ҳа, отам.

- Аммо, мен сизда отага на ҳурмат, на қайғуриш ҳиссини кўряпман. Мен ота-онангизнинг ўрнида бўлсам, бу ҳолдан ўлимни афзал билардим. Онам ёки отамнинг касалдан қутулиши учун бутун давлатимни жон-жон деб берардим. Сиз эса бу одамнинг ўз пулига дори олишига ҳам рухсат бермаяпсиз. Менимча, инсон ўлим тўшагида ётган душманига ҳам бундай муомалани раво кўрмайди. Афсус, минг афсус... Ким билади, бу қария сизни қандай умидлар билан вояга етказган, нималарни орзу қилган экан-а...

Тумай бей докторнинг гапини бўлди:

- Мен аслида насиҳатни ёқтирмайман. Шундай бўлса ҳам, ҳурматинг учун эшитдим, жаноби доктор бей. Шунингдек, бу гапларингни бошқаларга айтишингни тавсия қиламан. Тўғри гапларингдан айб қидирмайман...

Шу пайт Сурури бейни қаттиқ йўтал тутди. Упкаси тўкилиб тушаётгандек эди. Тумайнинг қўлидаги шишага ишора қилаётганини кўрган доктор Тумай бейнинг қўлидаги шишани юлиб олди ва Сурури бейнинг оғзига солди. Аммо ичолмади. Томоғи бўғи-

либ, шишани кўйиб юборди. Нафас олмоқчи бўлиб бир неча марта ҳаракат қилди. Кўзлари бирдан олайиб кетди. Юзи аввал қизариб, кейин кўкара бошлади. Шу орада турли ғалати овозлар чиқара бошлади. Унинг бу ҳолатини кўрган доктор уни нафас олдиришга ҳаракат қилди.

Саодат хоним эса турган жойида қарахт бўлиб қолган эди. Вазият жуда ёмон. Югуриб бориб сандигини очди. Кўшнилардан бири ҳаждан келтирган кичкина замзам шишасини олиб кела бошлади. Бу вақт ичида докторнинг ҳаракатлари фойда бермаган, Сурури бей тинчиб, боши қийшайиб ёстиққа тушган эди. Саодат хоним ичкари кирганда иш тамом бўлган эди. Тумай бек эшик ёнида қўлларини қовуштирганча турарди. Онасини кўриб сўради:

- Кўлингдаги нима?

- Замзам!

- Нима қиласан?

- Отанга ичираман.

- Отам кетди.

Англолмай сўради:

- Нима қилди?

Тумай бей такрорлади:

- Кетди.

Бу сафар англади. Жойида қотиб қолди. Кўзлари Сурури бейни қидирди. Сурури бей узала тушиб ётар, кўзлари пастга тикилганди. Кўзларининг ранги ўзгариб, осмон рангини олганди. Аввалдан беўхшов бўлган юзи баттар хунуклашиб одамни сескантирадиган ҳолга келганди.

Кўлида замзам шишасини очиб, сувини Сурури бей устига сепмоқчи бўлди. Аммо бундай қилолмади. Чунки ароқ ҳиди гупиллаб турган бу хонада замзамнинг аҳамияти йўқ эди. Бутун умрини ароқ ичиш билан ўтказиб шу билан гурурланган, дин, имон,

ахлоқ ва фазилат тушунчаларидан маҳрум, сўнги нафасида ҳам бўғзида шароб билан ўлган кишига зам-замнинг нима кераги бор? Томир-томиригача ароқ сингиб кетган бу одамнинг кийимлари устига замзамдек муборак сувни сепишга зарурат йўқ.

Сурури бей тавба қилмасдан ўлди... Саодат хоним мана шуни ўйларди. Сўнги нафасида бўлса ҳам бир бора тавба қилса, ўз ишларига пушаймон бўлса, дея умид этганди. Аммо у ҳисобга олмаган жиҳат- инсон қандай яшаган бўлса, шундай ўлим топиши эди.

Умр бўйи истеҳзо қилиб, масхаралаб келган эътиқодга ўлаётганда ҳурмат кўрсатиши мумкинми?

Саодат хоним ўзига, уйлангандан буён саодат юзини кўрсатмаган, унинг пок ва ифбатли ҳаёт кечирishiга йўл қўймай, бурчак-бурчакларда ўқиган намозларини масхаралаган Сурури бейга ҳасрат билан узоқ термулиб қолди. Сўнгра кўзларидан оқаётган ёшни енглари билан артди. Ҳа, шу онда дунёга қайтиб келмайдиган бўлиб жонсиз ётган одам бир пайтлар ўзини мислсиз олижаноб, афандилик доирасининг доимий ва табиий соҳиби ҳисоблайдиган бечора Сурури бей эди...

Доктор хайрлашганча чиқиб кетди. Тумай бей эса жасади совий бошлаган отасининг кутилмаган ўлимига қайгуриш кераклигини аста-секин фаҳмлай бошлади. Тўғрироғи уйларига илк маротаба келган ўлим моҳиятини шу кунгача жиддийроқ ўйлаб кўрмаганди. Сурури бей нафас олишдан тўхтаганда унинг ҳаёти асло давом этмаслигини тушунди. Ҳа, умрини кайф-сафода ўтказган ва сўнги кунларда туғилганига пушаймон бўлган Сурури бей мутлақо қайтиб келмайдиган бўлиб кетганди.

Тумай бей ана шуларни аввалроқ тушунса, икки кундан сўнг абадий айриладиган отасига бошқача-инсоний муносабатда бўлишига ишонарди. Уни бу

даражада хўрламаган бўлар эди. Аммо гишт қолипдан кўчиб бўлган ва Сурури бей ўлган эди.

Тумай кейинги пайтларда деярли тилига олмаган сўзининг бутун маъноларини тушунган ҳолда ҳайқирди:

- Отам, отам!.. - дея Сурури бейнинг танасини кучоқлаб йиғлай бошлади. Ҳайҳот- бу жасад унинг отаси бўлишдан жуда йироқ эди. Энди, фақатгина кўмилиш ва тупроқ бўлишдан бошқа нарсага ярамаган вужуд унга ота бўлганда нима каромат кўрсата оларди? Эгилиб уни бир марта ўпмоқчи бўлди. Аммо Сурури бейнинг юзи шунчалик кўрқинчли тусга киргандики... Ўполмади, бу юз унга жуда совуқ бўлиб туюлди. Аммо икки кулоққа кўзи тушиб, юраги ортига тортиб кетди. Чунки яқингинада бу кулоқлар Тумай бейнинг кўллари билан чўзилганди. Ушанда юлингудек бўлган бу кулоқлар энди қотиб совуган эди.

Сурури бей ювилди, кафанланди ва умрининг охиригача ўзига ватан ҳисобланган уйдан видолашмасдан айрилди. Маҳалладошлар кўнгли ярим аёлининг хотири учун ўлган кишининг оиласига ёрдам қилишни ўзларига бурч деб билдилар ва жасадни кўтариб масжидга олиб бордилар. Йўлда учраб билганлар Сурури бейни яқиндан танигани боис бошларини сарак-сарак қилишарди. Билмаганлар эса Аллоҳ раҳмат қилсин, дер эди.

Сурури бей мусаллага қўйилди. Руҳига фотиҳа бағишланди. Шу пайт, маҳалла кексаларидан бири ўзига-ўзи гапирди: "Ҳееей бечора Сурури бей, бунақа тобутга солиб, боғланмагунингча масжидга кирмадинг!.. Нима бўларди, ҳаётингда ўз оёғинг билан кирсанг?!".

Қария аслида тўғри гапираётганди. Умри давомида масжидга алоқадор барча қадриятларни ҳақоратлаган

кишининг ўлгандан кейин мусулмонлардек бу ерга келтирилиши мантиқсиз иш эди. Балки, Сурури бейнинг васият қилишига имкони бўлганида, дўстларига шу ишни қилмасликларини тайинлармиди?! Зеро, уйига имом келса қувишини ўзи айтмаганмиди?

Мана, энди эса имомнинг ёнига келтирилди. Бу ҳолат Сурури бей учун аччиқ мағлубият ҳисобланарди.

Жаноза намози ўқиларкан, Тумай бей ўзига ўхшаган бир нечта ўртоғи билан бир четдан томоша қилди. Маҳзун эди. Ҳатто, ёнидаги ўртоғига суяниш эҳтиёжи ҳам бордек эди. Бу ҳолат унинг отаси учун қайғураётганини билдириб турарди. Дўстлари унга тасалли беришга интилишар, аммо Тумай бейнинг юраги сел бўлиб оқаётганди.

Ишнинг энг қизиқ ва ажиб томони, унинг мозорга қўйилишидан кейинги талқинда эди. Мозор бошида турган ва: "Ҳаёт экан Аллоҳдан бошқа ҳеч бир Илоҳ йўқлигига ва Муҳаммад алайҳиссалом Аллоҳнинг Расули эканига шаҳодат келтирганингни хотирла, эй Сурури!.. Хотирлаки, сен Раб сифатида ягона Аллоҳга, пайгамбар сифатида Муҳаммадга (с.а.в.) дин сифатида Исломга, китоб сифатида Куръонга, қибла сифатида Каъбага сифингандинг, биродар сифатида мусулмонларни танлагандинг. Жаннатнинг борлиги ҳам ҳақиқат, жаҳаннамнинг борлиги ҳам бир ҳақиқат ва қиёмат, албатта, келади. Аллоҳ қабрлардагиларни тирилтиради... Эй Сурури, шу эътиқодингни хотирла ва иқрор бўл" деган мутакаллим ва имом ва мухотиби бўлмиш Сурури бейнинг ҳоллари мутлақо бир-бирига зид эди...

Сурури бей сокин ва ҳайбатли қабристонга қўйилди. Шу орада ўртоқларидан бири унинг инсонийлиги ва фазилатлари, доимо хотираларида яшаши ва унутилмаслиги ҳақида бир-икки оғиз гап гапирди. Қабри устига бир гулчамбар қўйилди. Кейин эса уни амали

ва амалининг ҳисоби билан ёлғиз қолдириб кетишди. Одамлар Сурури бей мазорига қараб, бу ерга яқинда кимдир кўмилганини билиб олади ва ёнидаги гулчамбарни кўриб, унинг маданий инсон эканини аңглайдилар. Бундан бошқа?.. Ҳа, бундан буёғига эса қабрдаги кимсанинг икромга муносиблиги ёки жазога ҳукм қилиниши дунёдагиларнинг истаги, фикри ва тушунчаларига боғлиқ эмас.

Қора тупроқ вақт ўтиши билан Сурури бейни ўзига ўхшатади, эсаётган шамоллар унинг суяклари тупроғини совуради; унинг тупроғидан турли майсалар униб чиқади, ҳатто қуриб тўкилади. Аммо энди ундан бирор хабар келмайди, ҳатто устида бир-бирлари билан талашаётган кўппакларга ҳам "кет", деёлмайди. Ҳаётлигида маданиятли инсон бўлиб, бурни осмонда бўлганларнинг ҳам бурнилари ерга ишқаланади. Бир одамни бағрига олган бир уюм тупроқ фотиҳа ўқиш учун келганларга қараб: "Кеча мен ҳам сенингдек эдим, эртага сен ҳам мендек бўласан!" - дейди. "Пушаймон бўлмаслик учун ҳозирланиб келишини, зулматдан кўрқса нур (ёруғлик) учун тайёргарлик кўриш лозимлигини" самимият билан тавсия қилади. Аммо тавсияга ким қулоқ солади?

Шу дамда маййит ўлароқ келган Сурури бей ҳам ким билади неча марталаб бу ерга келган, қанча дўст, биродарларини кўйиб кетган...

Сурури бей ўз ҳолига қолдирилди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай қаттиқ эсган шамол гулчамбарни ағдарди, қабр устига хазон сепиб кетди. Зиёратга келган киши бир гулчамбарга, бир қабрга қарай-қарай у ердан узоқлашди.

Лабларидан "мусулмон бўлса Аллоҳнинг раҳмати ёғилсин" деган гаплар чиқди.

Қабристонни ўраб турган девор ичкарига севинч ва шодликни киргизмайди. Эшикдаги маънавий

қўриқчи ичкарига фақат алам, изтироб ва ғам-қайғуни киргизади. Бу ерга қайғули қиёфада кириш, кўз ёшлари билан чиқиш шарт. Бу ер коинот гултожи ўлароқ яратилган одамнинг тупроққа айланиши учун қурилган бир тегирмондирки, ҳар бир ҳовуч тупроғи яхши-ёмон, гўзал-хунук, ёш-кекса- умуман турли инсонлар хокидир.

Қабристон- дунё ҳаётининг сўнгги ва мажбурий бекати.

Дунё салтанатида мириқиб даврон сурган ҳам, эзилиб қийналган ҳам охири шу манзилга келади. Оғзидан она сути кетмаган гўдаклар бели букчайган қариялар билан шу ерда дўст бўлади. Етим ва бечораларини оч-яланғоч ташлаб келган бағри куйган ота-оналар жигарпораларини шу ерда кутиб оладилар. Илк инсон яратилгандан буён бу ерга одам ёғилади, аммо тупроқ асло тўймайди.

Тумай бей қабристондан чиққач, қаерга боришини билмай гангиди. Дўстлари унинг ғам-қайғусини майхона тарқатишини айтишди. Кетма-кет ичилган шишалар бир соатдан кейин Сурури бей ҳақидаги изтироб юкини енгиллаштирди, яна-да тўғрироғи уни унуттирди. У қайғуни тарқатиш учун ичарди, бироқ унинг кайфияти ўзгариб турарди. Ҳозир уни яна ғам босди, лекин сабабини ўзи билмайди.

Баъзан қўшиқ эшитар, гоҳида юраги тўлиб, тўйиб-тўйиб йиғлар, баъзида чуқур ўй-хаёлга берилиб қоларди.

Сурури бей кўмилган кун. Ўғли эса уйига сархуш ҳолда кетаётганди.

Тумай бей отасидан айрилиш аламини икки кун ўтиб ҳис қилди ва бир улфати билан қабр бошига бориб ичишни бошлади. Бир неча йиллар аввал уйда бирга ўтириб ичишаркан, отаси онасининг жаҳлини чиқариш учун: "Агар мен ўлсам дўстларинг билан қабрим бошига бориб ичишни унутма ва менинг тупроғим устига ҳам бир қадаҳ тўк", деганини эслаб, ҳам унинг руҳини шод этиш, ҳам шу баҳона майхўрлик қилиш учун мазор бошига келган эди. Улфатига шу васиятни айтиб, бирга ичиш учун олиб келди.

Қабр бошида чордона қуриб ўтирдилар. Улар қадаҳларни тўлдириб ичишар, ора-орада Сурури бейни ёдга олишарди. Ўртоғи қўлидаги қадаҳдан бир қулғум ичиб:

- Отанг ҳурматли инсон эди, Тумай! Инсонийлик у билан кетди, десам ёлғон бўлмайди. Жуда тўғри айтган эканлар. Бу ернинг напъаси ўзгача. Сукутга чўмган мазорлар, устида униб, қуриган ўтлар, даҳшатли жимжитлик... Аминманки, бу ердан олган завокимни ҳеч қачон майхонада ололмайман. Балки шу дамда Сурури бей амакининг азиз руҳлари ҳам биз билан биргадир-а?!-деди.

Сўнг қадаҳни яна бир кўтариб давом этди:

- Ааааҳ, аҳ, биз бунақанги тушунадиган отани энди тополмаймиз. Тақдир деб шунга айтадилар-да, азизим! Кейин эса қабрга эгилиб бақирди:

- Нур ичида ёт, Сурури бей амаки! Валлоҳи сендек отам бўлганда эди, дўшпимни осмонга отардим.

Тумай улфатининг гапини боши билан тасдиқлаб ўтирди.

- Қандай бахтлисан, Тумай! Кошки, менинг отам ҳам ана шундай тушунадиган одам бўлса. Эрталаб

тонгда туради, қўлида китоб... Шунини ўқийди. Маъносини ҳам тушунмайди ўзи! Масжиддан уйга, уйдан масжидга қатнашдан бошқа иши йўқ. Шу ҳам хунарни? Ўтган кунини бошимни қотирди.

- Нима қилдинг?

- Яхшилик билан гапга бошладим. Мени эл-юрт ичида ёмонламаслигини айтдим. Дўстларим олдида тенг бўлишим кераклигини тушунтирдим. Кунда бир шишага етгулик пул беришини айтдим.

- Нима деди?

- Э-э. Бирдан оловланиб кетди. Заҳарни ич. Сенга бир чақа ҳам бермайман, деб чиқиб кетди. Мен айтдимки: Менга қара, кўпираверма. Совун кўпигидек пасайтириб кўяман. Сен йигит бўлмаганмисан? Ёшлигингда йўлинг майхонага тушмаганми?

- Тўғри. Ким билади ёшлигида нималар қилган...

- Аммо кўпшак асло гапимга кирмади. "Сенга ароққа пул бергандан кўра, ўлганим афзал, буни шараф деб ҳисоблайман!" - деди. Мен эса:

- "Сенга ачинганим учун эмас, берган эркакча жавобинг учун ташлайман сени, эй қария", - дея жавоб бердим.

Атрофга бир кўз югуртиргач дедими:

- Ўзимга ҳоким бўлганимга шукр қиламан. Йўқса бу ерда мазза қилиб ўтирмасдик.

- Жуда тўғри иш қилибсан, Ражаб!

Ражаб Тумаи бейни тинглайдиган аҳволда эмасди.

Тупроқни муштлаб, эгилиб бақирди:

- Ҳеёй қора тупроқ, бизнинг қарияга навбат қачон келади? Қачон бизларни хурсанд қиласан?! Бизнинг уйга йўлинг тушмайдимиз? Уйимизда бемалол ўтириб ичадиган кун ҳам борми, ўзи?!

Тумаига қараб:

- Сўз бераман. Бизнинг қария кетгач, бир зиёфат

бераман. Бу ерларни иккимиз яна бир зиёрат қила-
миз. Нима дейсан?-деди.

- Ундай дема... Қара, мен кечадан буён дардимни
унутолмаяпман. Мен ҳам шундай ўйлардим. Тезроқ
ўлса-ю, қалтирашини кўрмасам дердим. Аммо ундай
эмас экан. Ҳозир юрагим ёниб кетяпти. Бечора отам,
жойингда тинч ёт. Ҳузур ичида ёт. Сенинг ўрнинг бўш
қолмайди, ўғлинг сенинг йўлингдан боради. Мана
васиятингни жон дилдан бажаряпман, - деди ва қўли-
даги қадахдан бир миқдорини мозор устига тўқди.

Худди шу пайт узоқдан бир овоз эшитилди. Қулоқ
солдилар: Ҳа, кимдир шеър айтаётганди. Ўрнилари-
дан туриб қарадилар. Оғир қадамлар билан бир қария
келарди. Бели букчайган, соқоллари оппоқ... Унчалик
узоқда эмасди. Атрофини ўраб турган ва унга, сен
қачон орамизга қўшиласан, дегандек боқаётган қаб-
рлар сукунатига диққат билан боқар, аввал узоқ йил-
лик дўстлари бу ерда ётиб, чириб тупроққа айланган-
нини ўйларди. Чарчагани билиниб турарди. Бироздан
кейин яна шеър ўқий бошлади:

Ёлғончи дунёга келиб кетганлар,

На сўзлашар, на хабарлашар.

Устларида гулу лола битганлар,

На сўзлашар, на хабарлашар...

Қария нафасини ростлади, атрофга яна бир назар
солди. Кимнингдир қабри тозаланган, кимникидир
ҳали янги, аммо ҳаммаси дунё билан алоқани узган. У
қабрларни бирма-бир кўздан кечириб, яна давом этди:

Кимнингдир бошида ўсади дарахт,

Кимнингдир бошида сарғаяр ўтлар.

Бири маъсум, бири гўзал йигитлар,

На сўзлашар, на хабарлашар.

Бирисининг тожи йўқдир бошида,

Бири олти, бири етти ёшида

На сўзлашар, на хабарлашар...

Қария асабийлашиб, бошини сарак-сарак қилди. Юзларида кетганлар яна қайтармиди, деган ифода бор эди. Дастрўмоли билан кўзларини артди. Ҳа, кўзларидаги ёшларни артаётганди. Кейин эса оғир-оғир қадам ташлаб кета бошлади. Шеърини давом эттирди.

Қария сўнгги мисра шеърини айта туриб, Тумай ва улфатига анча яқинлашиб қолганди. Икки улфат унинг шеърларидан ўзларича завқланишди; ҳам тинглашди, ҳам ичишди. Атрофга қараб келаётган қария бирдан тўхтади, кўзларини катта-катта очди. Қаршисида, тушда кўрса ҳам ишониш мушкул бўлган бир манзара. Янги мазор бошида икки йигит ичиб ўтирибди. Атрофни бадбўй ҳид эгаллаган...

Ҳа, бу туш эмас. Умида кўрмаган, эшитмаган ва хаёлига келтирмаган манзарага ҳақиқатан гувоҳ бўлиб турибди. Чидолмади ва:

- Бу ерда нима қилияпсизлар? Ароқ ичяпсизларми? Гуноҳ эмасми, ўғлим? Марҳумларга ҳурматингиз йўқми? Сизлар ҳам бир кун шу ерга келмайсизларми? - деди газаб аралаш.

Дунёда шундай разилликларга дуч келишини билмаганди. Унинг гапларидан икки улфат уялмади. Қария давом этди:

- Ичишга бошқа жой тополмадингларми? Бу ерга яқинда маййит кўмилганга ўхшайди. Ҳали тупроғи ҳам қуримаган. Сиз эса бу ерда кайфингизни суряпсиз, ким билади, балки, тагингизда ётган бечора умрининг ҳисобини бериш билан машғулдир.

Тумай индамади, Ражаб гапирди:

- Қанақа ҳисоб ҳақида гапиряпсиз, отахон! Ўлди бу одам.

Кейин қадаҳни узатиб:

- Ақлинг бўлса, кел, шу ерда икки қадаҳ ол! Ум-

рингнинг охирида бўлса ҳам оғзингни маза қилдир!
Ўлгач, ичолмайсан!

Қариянинг юзи батамом ўзгарди. Шунча йилдан буён бундай одобсизликка дуч келмаган эди. Бунақаси бўлиши мумкинмас!..

- Менга ичишни таклиф қилгандан кўра, бу ердан кетишни ўйласаларинг бўлмайдими? Шу ерда ётганлар ҳам бир вақтлар сизлардек еб-ичувчи одамлар бўлган. Ҳар бир киши яхши-ёмон ҳаёт кечириб, шу қора тупроққа киради. Бу ерда сизларнинг ҳам яқинларингиз, қариндош-уруғларингиз ётибди. Ҳозир уларнинг кўпчилиги қайғу ва пушаймонда. Ҳар бири ҳаётини қандай яшаганининг ҳисобини бериш билан машғул.

- Бу гапларнинг нима кераги бор? Бу одамларнинг ўлганини биздан кўра яхшироқ биласан-ку?! Нега ўзингни ҳам алдаб, бизни ҳам хуноб қилипсан?..

- Нима, ўлгандан кейин ҳаммаси тугайди, демоқчимисан? Дунё ҳаётининг ҳисоби йўқми? Инсон ҳаётда ўзича, ҳайвондек яшамайди-ку!..

- Яхши, улар мендан нимани сўрайди? Кўриб турганингдек, бу ерда сен, мен ва Тумай бормиз. Ер остида эса жасаддан бошқа нарса йўқ. Шунчалар торки, бу ерга бошқа биров сиғмайди ҳам, овора бўлиб кириб ҳам ўтирмайди. Қисқаси, аравани бўш олиб қочма, қария. Ё келиб биз билан ич ёки йўлингдан қолма. Ўликларнинг ҳисоби билан шуғулланишдан бошқа ишинг йўқми сенинг?!.

- Мен аравани бўш олиб қочаётганим йўқ, ўғлим. Бу одамларни дунёга ким келтирди, ким яшатди ва ким ўлдирди? Саволни ҳам ана ўша беради.

- Кўп лоф гапирдинг, қария. Шу ёшга кирсанг ҳам жоҳиллардек лоф уряпсан. Хурофотга берилиб юрибсан. Инсон дунёга ота-онаси сабабли келади. Нон, сув,

ҳаво ва бошқа турли нарсалардан озикланиб яшайди.

Қария унинг гапини бўлди:

-Яхши қандай ўлади? Бу одам қандай ўлди? Дунёда ейдиган нарса қолмади, куёшнинг иссиғи таъсирсиз бўлиб қолди, сувлар қуриди, шунинг учунми? Агар шундай бўлса нега сен, мен ва бошқалар бирга ўлмадик?

Бир-икки дақиқа жавоб кутгач, яна давом этди:

-Жавоб беринг, менга, нега? Ўзингизни алдаманг, ўғлим. Аллоҳ, коинотдаги ҳамма нарсага, инсонларга ҳаёт беради ва истаган вақтда олади. Унинг амрига қарши чиқиш ва бўйин сунмасликка ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Бугун Аллоҳнинг борлигини ва қудратини инкор этиш эртага инсонни ҳисоб ва жазодан қутқаролмайди. Шу ерга кўмилган минглаб одамлар, сизнингча, сукут ва оромда. Аааах, ораларидан бири тилга кириб бошдан кечирганларини айтса борми... Бу ерга кўмилган одам ким?

Тумай жавоб берди:

- Отам...

- Қачон ўлганди?

- Кеча...

- Нега бугуноқ келиб бу ерда ароқ ичяпсизлар? Бирор фотиҳа ўқисангиз ёки ўқитсангиз бўлмайдимми?

- У тириклигида бунақа нарсаларни ёқтирмаган. Хурофотчи эмас. Бир умр шу ишлардан йироқ юрди. Менга ҳам қабри бошига келиб ичишни ва бир қадаҳ устига тўкишимни васият қилди. Мен ҳам унинг орзусини рўёбга чиқариш ва руҳини шод этиш учун келиб ичяпман. Унинг ҳаққини ҳам тўқдим. Мана...

Қария ҳайратдан қотиб қолди. Кечагина кўмилган жасад бошига келиб унинг руҳини шод қилиш учун ичилган шароб, ҳатто, унинг устига ҳам тўкилган, бу васият қилган ота... Буларни ақлига сиғдирилмади.

Ўлган киши... Қабрим устида ароқ ич, бир қадаҳ мен учун ҳам тўк, деган одамга муносиб жазо берилади, албатта... Аммо, бу ёшгина навқирон йигитлар балки қутулишар... Вақтида тўғри йўлни топишлари ва яхши инсон бўлишлари мумкин-ку!...

- Афсус, ўғлим, кўп афсус! Унутмагинки, у ердунё эмас. У ерда дунёвий қонунлар ўтмайди. У ерда фақатгина Аллоҳнинг айтгани бўлади, бошқа бировнинг ҳукми ўтмайди. Отанг ўз хоҳиши билан ўлмаганидек, ўлгандан кейинги ҳолати ҳам унинг кўлида бўлмайди. Бу тўккан шаробинг, унинг азоби ортишига сабаб бўлади, холос. Агар менга қулоқ солсанг, шу ишингдан дарҳол воз кеч ва зинҳор-базинҳор бундай қила кўрма. Тур, тур бу ердан ва дарҳол бу ердан кет. Отангни бошқа безовта қилма, - деди ва гапларининг етарли бўлганига қаноат ҳосил қилиб узоқлашди. Яна шеър ўқиб йўлида давом этди.

Тумай қариянинг сўзларидан қаттиқ таъсирланди. Ҳа, у ер-дунё эмас. У ерда дунё қонунини эшитишни ҳавас қилганлар, бу ҳавасни тарк этишга маҳкумдир. Ичиш керакми, йўқса шу ерда нуқта қўйиш керакми? Буни ҳал этадиган аҳволда эмас. Қабрлар унинг кўзига энди бошқача бўлиб кўрина бошлади.

Шу пайт улфати гап бошлаб қолди:

- Кўзинг чиққур қари эшшак. Мазза қилиб ўтиргандик. Расво қилди-я!..

Тумай:

- Кайфим тарқаб кетди. Кел, шу ишни битирайлик. Бу қабрлар мени чўчитаяпти. Гўё тошлар остидан ўликлар чиқиб олдимизга келаётгандек, томоғимдан бўғаётгандек. Менимча, отам ҳам ҳозир қийналаётгандек. Менга: "Бас, ўғлим, бундай қилма", деб бақираётгандек. Ҳой, Аллоҳнинг ғазабига учрагур, қария. Қанийди, шу ерда бир адабингни берсайдим, - дея шишада

қолган-қутганини тўкиб ўрнидан турди. Шишаларни ҳам тўғри келган томонга улоқтирди.

Улар қабристон дарвозасидан чиқаётган маҳалда бир тўда одамлар тобут кўтариб келишаётганини кўришди. Бир четга чиқиб одамларнинг ўтиб кетишини кутишди, кейин йўлларида давом этишди.

Мазза қилиб майхўрлик қилиш ниятида келишган эди, бурунларидан чиқди. Лаънати қария...

Тумай бей уйга кеч қайтди. Бу пайт Саодат хоним Курьони каримни ўқиб жойига қўяётганди. Бу китобни ўқиб завқ олар, руҳи ҳузур топарди.

Аллоҳнинг муқаддас каломи... Самимият билан ўқиганлар учун ҳар бир ҳарфи ўн савоб бўлган шарафли Мусхаф... Инсоният учун ягона ҳидоят манбаи, ҳузур ва саодат манбаи бўлган илоҳий китоб... Аввал бу китобни ўқирди, ўқишдан завқ оларди. Энди унга ошиқ бўлди. Ундан бошқа ҳеч бир нарса унга таскин беролмайди. Ҳаётида кўрган барча азобларини шу китобни ўқиш, ҳатто, юзини кўриши билан унутарди.

Тумай бей ичкарига кирганда у китобини ёнбошига қўяётганди. Онасини бу аҳволда кўрган Тумай ғазабланиб:

- Яна шу китобни ўқидингми? Безор бўлмадингми шуни ўқишдан?! - деди.

Саодат хоним жавоб берди:

- Менинг бир диним бор, ўғлим. Динимнинг асоси шу китоб. Бу китоб бўлмаса, мен яшай олмайман.

- Кўриб турибсан, мен яшаяпман. Яна ҳурматим жойида...

- Ҳа, отанг ҳам шундай яшаганди. Аммо сен айтаётган ўша ҳурмат бу дунёда қолади. Бир кун келиб инсон фақатгина суяк, эт ва қондан иборат эмаслигини, унинг руҳи ҳам борлигини англаб етсанг, шу китобга эҳтиёж ҳис қиласан. Инсониятни турли

фалокатлардан сақлаб қолувчи ягона китоб мана шудир. Аммо, сенга ўхшаган "маданиятли" кимсалар буни қаердан ҳам билишсин?!

Тумай бей онаси билан баҳслашишни ўзига эп кўрмай хонада у ёқ-бу ёққа юргач, стулга бориб ўтирди.

Сигарет тутатиб, тўғри Саодат хонимнинг юзига пуфлагач:

- Бугун отамнинг мазорига боргандим, - деди.

- Яхши иш қилибсан, у ерда нима қилдинг?

- Ўртоғим билан ичдим.

- Яхши қилибсан. Отанг ҳам ҳаётлигида шуни истарди. Бирор қадаҳ унга ҳам тўқдингми?

- Ҳа, тўқдим.

- Албатта, сендек фарзандни етиштириб, яна нима ҳам кутиш мумкин. У ҳам ниҳоят эрканини ўрди. Албатта, маданиятли отанг сендан фотиҳа кутмайди. Фақат бироз ўйлаб иш қилгин. Отангнинг мазорини майхонага айлантиришингни истамайман. Маданиятли кишида бироз мурувват туйғуси ҳам бўлади. У ерда ичаётганигда ҳеч ичингдан бир овоз ўзингни айблаб, уялтирмадимми? Яъни, бу ишни қилаётганигда ҳеч сиқилмадингми?

- Сиқилсам, ичармидим? У ерда ҳам сенга ўхшаб фикрлайдиган бир қарияга дуч келдик. Келиб бизга маъруза қилди. Тўғри гапирди. Айтган гапларининг бир қисмини истамасам ҳам айтаман. Оқшомдан буён кулоқларимда жаранглаб турибди: "У ер-дунё эмас. У ерда дунёнинг қонунлари ўтмайди". Лаънати қария. Жони жаҳаннамда бўлгур, эшшак, лаънатлар ёғсин сенга... Уни ўша ерда таъзирини бермаганимдан гўнақанги пушаймонманки... Қандай яхши ичаётгандик-а...

- Аллоҳ ўша қариядан рози бўлсин. Иншааллоҳ, ақлинг киради. Ақлинг киришига сабаб бўлади унинг сўзлари...

- Нимага хурсанд бўляпсан? Кўрқма, мен бу ҳаётимдан мамнунман. Ҳеч қандай куч мени йўлимдан қайтаролмайди.

- Аммо сенинг боринг шу дунёда қолади. Бир кун пушаймон бўлиб бармоқларингни тишлайсан. Аллоҳнинг ҳузурига кирадиган тешик излайсан. Ўшанда сени шундай қилиб етиштирган ва ҳозир ҳисобини бериш билан овора бўлаётган отанг қутқаролмайди. Мен эса совуқни совуқ, иссиқни иссиқ демасдан сенга хизмат қилдим. Раббимнинг ҳузурига сен ва отангга даъвочи бўламан. Шунча йил она ҳаққини адо қилмадинг, бирон марта онам демадинг, менга зулм қилдинг, жазоингни Аллоҳдан сўрайман. Умрим тугаб боряпти. Энди сен билан Аллоҳнинг ҳузурига кўришгунга қадар хонамга оёқ босма. Сен билан ўша ёқда ҳисоблашамиз. Бўлди, чиқ, кет хонамдан.

Тумай бей Саодат хонимнинг бу аччиқ сўзларидан ҳаяжонланганини сездирмади. Бир неча дақиқа ўтиб ўрнидан турди-да, эшик томон юрди ва чўнтагидан бир қутича чиқариб Саодат хонимга узатди:

- Аччиқ сўзладинг. Кел, битта сигарет чек, ақлинг кирсин, - деди.

Оҳ!.. Буниси ортиқча эди. Саодат хоним кучи етганида уни роса дўппосларди. Аммо, афсуски бунинг иложи йўқ. Кучи фақатгина бир-икки оғиз гапиришгагина етди:

- Менинг ақлим жойида. Масхаралагунча, ўзинг ақлингни йиғиб эл. Унутма, бир кун келиб шу қилиқларинг учун жавоб беришга мажбур бўласан.

Саодат хоним шундай дея йиғлай бошлади. Тумай бей бироз томоша қилгач, индамасдан чиқиб кетди.

Тумай бей ётоқхонасига кирганда, вақт алламаҳал бўлиб қолганди. Тўшагига чўзилди. Кўзларини юмди.

Шу заҳотиёқ қария кўз олдига келди ва дона-дона қилиб сўзлай бошлади: "Бу ерда кўмилган минглаб одамлар, сизча, гўё сукутда тургандек. Оҳ, қанийди, ораларидан бири тилга кириб, кўрган-кечирганларини сўзлаб берса..."

Кўзларини очди. Худди шу овоз қулоқлари остида жарангларди: "У ер-дунё эмас, у ерда дунёнинг қонунлари ўтмайди. У ерда фақат Аллоҳнинг айтгани бўлади..."

Тумай бей сўкинди. Қариянинг бутун авлодаждодини бўралаб сўкди. У қўрқа бошлаганди. Гўё атрофида минглаб руҳлар кезаётгандек... Йўқ, маданиятли инсон бунақа сафсаталарга ишонмаслиги керак. Аммо бунинг маданиятли бўлиш-бўлмасликка нима дахли бор. Шу пайт деразадан бир нима "тап" этиб тушди. Жойидан ирғиб туриб, қулоқ солди. Бир мушук миёвлаганча нари кетди.

Деразадан мушук сакраб тушган экан. Яна жойига ётди. Кўрпани бошига тортди, аммо уйқуси келмасди. Бирдан юраги тез ура бошлади. Уйга кирган заҳотиёқ ҳамма жойни текширмаганига пушаймон бўлди. Пешонасида совуқ терлар пайдо бўлди. Бутун кучини тўплаб, сакраб ўрнидан турди. Чироқни ёқиб қаради. Ҳамма нарса жой-жойида эди. Эркин нафас олди. Аввало ўзини айблади ва ишонч ҳосил қилиш учун каравотнинг тагига қаради, шкафни очиб кўрди, ҳеч нарса йўқ эди. Яна чироқни ўчириб ётди.

Кўзини юмиши билан қария пайдо бўлди. "Тур, тур, кет бу ердан", дерди. Шу гап миясида чарх урар, қария мазордан кетишини истарди. Бу орада онасининг касал ҳолида айтган гаплари қулоқларига эшитила бошлади: "Маданиятли кишида бироз муруват туйғуси ҳам бўлади. Энди сен билан ўша ёқда ҳисоблашамиз. Ҳонамга оёқ босма..."

Нафас олиши қийинлаша бошлади. Бўлди, бас, ортиқ чидаб бўлмайди! Кўзларини очиб-юмиши иш бермас, бир томондан қария бир томондан онаси миясини арраларди. Шунда ўртоғининг қабристондаги ҳоли кўз олдига келди. Мушти билан ерга уриб: "Эй қора тупроқ, бизнинг қарияга қачон навбат келади, қачон бизни ҳам хурсанд қиласан, бизнинг уйга йўлинг тушмайдими?.." Ким унинг панжасидан қутулган? Кимнинг уйи унинг қаттиқ зарбасидан харобага айланмаган? Кечагина бирга ўтирган отаси мана мангуга қайтмас бўлиб кетди.

Бир шеър ўқирди. Тумай бей бу шеърни билмасди. Аммо беихтиёр қария томонидан ўқиладганини ҳис қилди. Бу шеър уни суяк-суягигача зирқиратиб юборди. Тумай бей қанча ҳаракат қилмасин, қарияни кўз ўнгидан кеткиза олмади. Қаерга қараса, қарияни кўра бошлади. Кўзларини юмиб очар, аммо фойдаси йўқ эди. Кулоқларини бекитиб олса ҳам, унинг овозини эшитаверди...

Орадан қанча вақт ўтди Тумай бей билмайди. Ухлаб қолди.

Қаршисида отаси- Сурури бей... Усти-боши чанг-тупроқ. Юзлари сарғайган. Оёқда туришга ҳоли йўқ. Шунчалик афтода ҳолда эдики, юз ёшга қаригандек...

Тумай бей даҳшат билан отасига қаради:

- Ота, ота, сенмисан? - деди зўрға.

Сурури бей:

- Ҳа, ўғлим менман, - дея жавоб берди.

- Таниёлмадим. Жуда ўзгариб кетибсан. Бир кунда таниб бўлмас ҳолса келибсан. Юзинг нега бунчалик сарғайиб кетди?

- Мен бир кун чеккан азобимни сен кўрсайдинг, бу саволни бермасдинг.

- Нега, у ерда бемалол эмасмисан? Мен бугун

келдим, мозоринг бошида ичдим. Сенинг ҳаққингни ҳам мозорга тўқдим. Энди ҳар ҳафта сенинг ҳаққингни олиб бораман.

Сурури бей жон ҳолатда:

- Бас, бундай қила кўрма! Сен шароб тўкканингдан кейин азобим икки карра ортди. Ўшанда менинг қай ҳолга тушганимни кўрсайдинг...

- Нега азоб тортяпсан? Нима қилдинг? Ким азоб беряпти сенга?

- Бу ер сен тушунадиган ва биладиган жой эмас. Фақат: "Нега дунёда Аллоҳни танимадинг? Унга кул бўлмадинг? Нега Пайгамбаримизни (с.а.в.) раҳбар деб билмадинг? Нега Ислом динини қабул қилмадинг?" дейишади. Буларнинг жавобини беролмаяпман. Ооооо, қанийди бир мартагина дунёга қайта кела олсам... Қандай яшашни шунчалик яхши билардимки...

- Жуда эрта кетдинг, ота. Кетадиган сендан бошқа одам йўқмиди? Сен билан ўтириб мазза қилардик. Дунёнинг лаззатини тортардик.

Сурури бей ўғлини тўхтатди:

- Жим, жим, бўл! Энди мен бу сўзлардан жирканаман. Қанийди тирик бўлиб қолсам. Бир томчисини ҳам оғзимга олмасдим. Минг-минг пушаймондаман. Аммо энди бундан фойда йўқ. Оооо, дунёга бир марта қайта келсайдим. Ооооо, оҳ...

- Сен нималар деяпсан? Йўқса отамга ўхшаган бир хаёлмисан? Менинг отам бу гапларни айтмайди, менинг отам хурофотчи эмас.

- Энди бошқача, ўғлим. Мен хаёл эмасман. Хурофот, эскичилик ҳаммаси тугади. Дуо ёвий ҳаёт битди. Энди бу ерда дунёнинг қонунилари ўтмайди. Бу ерда истаганимиздек эмасмиз. Бу ерда бизни яратган ва ўлдирганининг ҳукми ҳоким. Ҳамма нарса фақат Унинг истаги билан бўлади.

Тумай бей:

- Қария ҳам шундай деганди..., - деди.

- Тўғри айтибди. Қанийди унинг сўзларини тинг-ласанг...

Тумай бейнинг қулоғига азон товуши эшитилди.

Кўлини силтаб:

- Безор бўлдим шу овоздан. Кечаси йўқ, кундузи йўқ. Вақт-бевақт бойқушдек сайрайди..., - деди ғазабланиб.

- Мен ҳам сендек ўйлар эдим. Муаззинларнинг ҳеч бири қолмаганди. Ҳаммасини авлод-аждоди билан қолдирмай сўккандим.

- Энди-чи?

- Энди бунинг ҳисобини бераяпман. Кечагина уларни ёқтирмасдан сўкардим. Бугун жазосини олаяпман.

- Демак, тонгда бизни безовта қилганларнинг у ёқда ҳурмати баланд, шундайми?

Шу пайт Сурури бей бетоқат бўла бошлади. Жойида туролмай қолди. У ёқ-бу ёққа алангларди.

- Нима бўлди, нега бетоқат бўлаяпсан?

- Вақт бўлди, кетяпман. Ҳар азон азобим бошланади. Тобора азобим ортиб боряпти. Ҳаётлигимда айтган куфр сўзларим қулоқларим остида жаранглайди. Ичган ичкиликларимнинг жазосини айтолмайман. Сенга берган тарбиям учун мени нималар кутаётганини биламан. Онангнинг ҳаққини тўлашга ҳам имконим йўқ. Тумай, болажоним, менга қулоқ сол, дунёдаги йўлимни тарк эт. Бу ерда чидаб бўлмайди. Ҳозир яна азоб бошланади. Бу ернинг қандайлигини билсайдинг. Оооооҳ, бир мартагина дунёга келсайдим...

Сурури бей ўгирилиб, судралган кўйи чиқиб кетди. Фарёд солиб бақирди. Тумай бей ортидан югурмоқчи бўлди, аммо боролмади. Маҳзун ортидан қараб қолди...

Тумай кўзларини очганда сочларининг учига қадар терлаб кетганди. Кўрган туши кўз олдида юз берса, бу қадар ҳаяжонланмасди. Тумай бей карахт бўлиб қолди. То тонггача кўзига уйқу келмади. Кўзи олди-дан отасининг фарёдлари, қариянинг сўзлари ва онасининг кўз ёшлари кетма-кет ўгаверарди. Бунчалик кўрқинчли тунни кўрмаганди шу пайтгача. Ичишга қабристондан бошқа жой йўқдек, бориб мозор тошига тўқиштириб ичиш... Ичмаса бўларкан. Тонггача қачон кўзини юмса, қария ва унинг ортидан мозор тошларини қўпориб чиқиб келаётган руҳлар кўринаверарди.

Ўша куни қаерга борди, нима қилди ва кимлар билан гаплашди -билмайди. Бу кеча ундан ҳам баттар бўлишини ўйлаб даҳшатга тушди. Йўлда учраган қарияларга кин ва нафрат билан қарар, ичида лаънатлар ўқирди. Улфатини кўргач, бироз енгил тортгандек бўлди. Унга бошдан кечирганларини айтиб берди. Бу кеча уни ёлғиз қолдирмаслигини илтимос қилди.

Унинг бу илтимосига ҳожат йўқ эди. Чунки уни ўртоқлари майхўрликка чақирिशганди. Бу хабар Тумай бейни бироз хотиржам қилди. Демак, у дўстлари даврасида бўлади. Ёлғиз қолмайди.

* * *

Хўрозлар қичқира бошлади. Яна бир янги тонг отмоқда.

Тумай бей дўстлари билан хайрлашаркан, яхши тунми ёки яхши кун тилаши лозимлигини биларди. У сархуш эди. Йўлга тушиши билан қария ҳам уни таъқиб қилишни бошлади. Қадамма-қадам таъқиб қилиб келаверди.

Оёқлари чалкашиб кўз олди қоронғулашиб кетди. Ўзини зўрға қўлга олиб олдинга интилар, боши қаттиқ оғрир эди. Меъда еган-ичганини чиқариб ташлашни

истарди. Аммо, шунча пулни қайд қилиб ташлаш учун сарфламаганди... Базўр четга чиқди. Чидолмади. Мажбуран қайт қилди...

Кўзи бироз очилиб, енгил тортгандек бўлди. Юзини совуқ сувга ювса, ўзига келар эди. Масжид томонга йўл олди. Масжид ҳовлисига кираркан жирканди. Аллоҳга ибодат қилинадиган жой ва бир маст... Отасининг жаназасидан олдин ҳеч кирмаганди бу ерга. Умри давомида қадам босмаганди. Яна бу ерни, бу ерга келадиганларни ёқтирмас, улардан нафратланарди. Кирмаслиги керак эди. Шу тушунча билан ортга қайтди ва кета бошлади. Икки-уч қадам юриб тўхтади: У ҳам шу шаҳарнинг боласи. Бу ердаги сувда унинг ҳам ҳаққи бор. Ҳамма фойдаланадиган сувдан у ҳам фойдаланиши мумкин. Ортига қайтиб, масжид ҳовлисига кирди. Лекин пешонасидаги совуқ терни артишга мажбур бўлди. Ҳа...

Масжид ҳовлисига бир майхўр кирди. Ичкаридагилар югуриб чиқишса-я... Битта ўзи неча кишига бас келиши мумкин? Бир балога дуч келмасдан бошқа сув излаш керак. Қайтди. Ақллилик қилганди. Аммо икки қадам кўйиб жойида михланиб қолди. Миясига келган ботир бир фикр қонини қайнатиб юборди. Қўрқоқлик қиламанми? Қаршисига дунё чиқса ҳам қайтмайди.

Энди у масжидга кириши шарт. Натижа мағлубият билан тугаса ҳам гурурини оёқ ости қилолмайди. Қўли беихтиёр чўнтагига борди. Сигарет олиб тутатди ва шу зайлда масжид ҳовлисига кирди. Ҳовуз томон юра бошлади. Тип-тиниқ сув кўнглини хушнуд қилди. Эгилиб юзини ювди.

Оҳҳ... Бироз енгиллашган эди. Шу орада масжидга бир-икки кишининг кираётганини кўрди. Улар оёқ

кийимларини ечиб, ичкари кирмоқда. Ичкарида уларни кутиб тургандек, буюк бир зот ҳузурига кираётгандек-эҳтиром ҳисси уларда яққол сезиларди. Ажабо, ичкарида нима қилишаркан?

Дераза ёнига борди. Тўрт-беш киши қатор тик турибди. Кўлларини қовуштириб бир нуқтага тикилишган, гўё бошларига қўнган қушни чўчитмасликка ҳаракат қилаётгандек жим ва ўйчан ҳолда туришарди... Энг олдинда қиёфаси бошқалардан фарқли бир одам. Ўта самимий овоз билан ўқир, овозидаги самимият қалблар- кўнгилларга инарди. Ҳеч бир мусиқа ё қўшиқдан бу қадар ҳузур-ҳаловат туймаган эди. Шудамда ичкарида сомеъ бўлиб, уларнинг орасига кириб, улар қаторида бўлишни истарди. Қисқа бир муддат давомида паришон ҳолга келган Тумай бей бу мусибатдан фақат уларга қўшилибгина қутулиш мумкинлигини англаб етди.

Олдинда турган одам ўқишдан тўхтаб, эгилди. Бошқалар унга эргашдилар. Улар ибодат қилмоқда эди. Бу ерда уларни кузатиб ёки қурол билан қўрқитиб турган бирор киши йўқ эди. Аксинча, уларнинг юзларидан бу ишдан лаззат олётгани сезилиб турарди.

Бу одамларнинг мақсади нима? Ширин уйқуларидан воз кечиб, иссиқ ётоқларини тарк этишга нима сабаб бўлган экан? Булар савдо-сотикқа келишмаган. Тўрт девордан иборат масжиднинг гўзаллиги ҳам уларни мафтун этган эмас.

Бомдодни адо этиб чиққан намозхонлар гандирак-лаб кетаётган ярим маст кишини кўришди. У на борар жойини, на босган қадамини биларди. Ботин зулматида йўқолган ва топиши зарур бўлган виждонини қидириш билан овора эди. Йиллар давомида майхона ва қиморхоналарда овоз бермаган виждонини изларди. Виждонига мурожаат этиб, ўзининг Аллоҳга қул

эканини нега хотирлатмаганини, нега нотўғри йўлга бошламаганини сўрамоқчи эди.

Бироздан сўнг қуёш чиқади. Бу қуёш бошдан-оёқ ифлос бир махлуқнинг тавба суви билан покланишига гувоҳ бўлади. Тумай бейдаги сархушлик фақат ичкиликники эмас, ичкилик унинг оёқларини чалкаштираётган бўлса, масжидда ўқилган намоз ва намозхонлардаги самимият уни ўйлантириб, руҳини тинчлантирар, ўзининг маънавиятсизлигини ҳис қилдиарар эди. У ўйлаётган эди. Аммо, нималарни ўйлаши кераклигини билмасди. Фақат, улфатлари билан қадаҳ уриштираркан: "Менга ҳам уриштир", имоси билан қараб турган мозор тоши ва ёнида унга: "Тур, тур бу ердан, кет", деган қария кўз ўнгидан кетмади. Энди Сурури бей ҳақидаги кўрқинчли хаёллари ҳам тарқаб кетди.

Қаерга бораётганини яхши билмайди. Фақат ҳар бир ташлаган қадами ичидаги бўшлиқ томон бошлаётгандек бўлаверади. Зотан, ботинида улкан бир бўшлиқ борлигини англаб етган эди.

Эрталаб масжиддан чиқиб, Аллоҳ берган ризқларини териш учун дўконларига кетаётган мўминлар бу маст кишини кўриб, кўнгиллари хижил бўлди.

Унинг гандираклаб юрганини кўрганлар юзларини буриштирар ва ачинишганча ўтиб борарди.

Тумай бей мувозанатини сақлаш учун бир дақиқага тўхтади. Тўхташи керак эди. Акс ҳолда йиқилиши аниқ эди. Тўхтади ва атрофга қаради.

Нарироқдаги масжиду миноралар чироқлар ёруғида яна ҳам муҳташам бўлиб кўринарди. Гуноҳ қилганлар учун кеча-кундуз тавба эшиги очик эди. Тумай бей беихтиёр минораларга тикилиб қолди. Шунда пайт чироқлар ўчди. Тумай бей бу қандиллар фақат шу кеча туни билан ёнганини пайқади. Нега бу кеча

ёнган экан-а? Бу гўзал ҳаётдан анча йироқ бўлгани учун ҳам ҳеч нарсага тушунмас эди. Шунинг учун бирор нарсани ўзича ҳал қила олмас эди. Аммо, унда қизиқиш пайдо бўлди. Бир кишининг олдига бориб:

- Бир дақиқа, - деди. Йўловчи ундан ароқ ҳиди келаётганини сезди ва бурнини жийирганча нари кетди. Тумай бей ялтоқланиб гапирди:

- Менга қара, бир дақиқа.

Унинг кайфи борлиги аниқ сезилиб турарди.

Йўловчи сўради:

- Нима истайсан?

- Бир нарса сўрамоқчиман.

- Сўрама.

- Нимага сўрамайин, биродар?

- Чунки сен сўрайдиган нарса билан менинг алоқам йўқ, - дея ундан узоқлашди. Кетаркан: "Ла ҳавла..." дея бошланувчи бир дуони ўқиди.

Тумай бей у кимсадан хафа бўлмади. Яна унинг ортидан бақирди:

- Тўхта, тўхта, бир дақиқа!

Йўловчи тўхтамади.

Тумай бей бошқа бир кишини тўхтатди. У киши ҳам истамайгина:

- Нима дейсан? - деди.

- Нега минораларда бу кеча чироқлар ёниқ эди?

Ҳалиги кимса қисқагина жавоб берди:

- Бу кеча "Қадр" эди.

Тумай бей тушунмади:

- Нима, Қодирий, Қадр ким?

- Мусулмон ўлкасида яшаб туриб, шу ёшгача "Қадр" кечасини билмасанг, айб-ку!

Қадр... Қадр... бу исм жуда ёқимли эди. Йўловчи Тумайнинг бу тушунчага бегона эканини қаердан билсин? Шу боис:

"Қадр" дейиш билан кифояланди. "Қадр кечаси эди", демасдан. Агар шундай деса тушунармиди?

Жавоб берди:

- Айб бўлса ҳам билмайман.

- Эҳ, нима қилай билмасанг. Майхона ўрнига мас-жидга борсанг билардинг, -деб узоқлашди.

Учинчи бир кишидан сўрашга журъати етмади. Фақат "Қадр" кечаси бошқа кечалардан фарқ қилишини ан-глади, холос.

Тумай бей ўзини абгор этган бу даврадан кетишга қарор қилди. Бу давра эшигига катта қора қулф осди ва борлигини бироз аввал англаб етган Аллоҳга: "Ё Раббим, мен бу эшикни ёпдим. Қайта очмаслигим учун менга ёрдам бер!" дея ёлворди.

Жуда ҳам уятли, фазилатларга асло алоқаси бўлма-ган бир ҳаёт Сал аввал Тумай бейга янгича ҳаёт так-лифи қилинса, у таклифни қаҳқаҳа билан кутиб олиши ва айтган кишига бир қадаҳ май узатиб, ул-фатчиликни тавсия этиши аниқ эди. Бир муддат ав-вал у ҳаёти ва ўз ишончидан ғурурланарди, энди эса юзи қизариб уялиб турибди.

Уйга бориб, аввало ичкиликни эслатадиган ҳамма нарсани бир жойга тўплади. Уларни чилпарчин қилиб, ҳаммасини ахлат қутисига ташлади. Яқин ўтмиш хотиралари пешонасидан совуқ тер бўлиб чиқди.

Бутун вужудига, қон-қонига сингиган ичкилик энди асло ичилмайди. Энди бу уй эшиги барча улфат-лар учун ҳам ёпилди.

Унинг руҳи, қалби ҳақиқий инсон бўлиб Тумай бейга айланади. Ичида ёниб туташган, мен Раббимга нима деб жавоб бераман, дея фарёд қилаётган кўнгил ўз ишини анча аввал бошлаган эди...

Тумай бей уйдаги ишларини битириб, тўғри ҳаммомга йўл олди. Яхшилаб ювинди. Бор гуноҳини албатта, бу қисқа вақтда кеткиза олмасди.

Ҳаммомдан чиқди. Тоза кийимларини кийди. Эски кийимларини ёқиб юборишни ҳаммомчига илтимос қилиб, ташлаб кетди.

Пешин намозига айтилган азонни эшитиб, масжид эшигига борди. Ичкарига кириш керак эди. Ҳамма унга қараётгандек. Бу ҳолат уни терга ботирди. Бир ўйи ортига қайтмоқчи ҳам бўлди. Тўхтади. Аммо ичидан: "Сен наҳотки эски йўлингни тарк этолмадинг, Тумай!" деган овоз келди. Бугунги тонгда уйқудан уйғонган шу савол уни олдинга юргизди. Ичкарида нима қилади? Ҳеч нарсани билмайди. Бошқалар нима қилса, шуни қилишга қарор берди. Оёқ кийимини ечиб ичкари кирди. Жамоатга бориб қўшилди. Уларга эргашди. Унинг ҳар бир ҳаракатидан бегоналиги сезилиб турарди.

Намоздан сўнг ҳовлида имомни кута бошлади. Сўнг унга юзланиб:

- Менинг саволларимга жавоб берадиган, мушкулларимни осон қиладиган бир уламо топиб беришингизни илтимос қиламан, - деди.

Имом афанди Тумай бейга шаҳар муфтиси ёнига боришликни тавсия қилди.

* * *

Муфти афанди Тумай бейнинг ичкари кирганини кўриб, қўлидаги китоб орасига бўш бир қоғоз қўйиб ёпди: "Кел ўғлим", деди.

Юзлари нузли бир одам. Тумай бей илк маротаба кекса одамнинг юзи шунчалик фариштали бўлишига, соқол ҳам инсонга ўзгача бир салобат ва латофат беришига гувоҳ бўлди. Тумай унга ҳурмат кўрсатди. Кейин икки қадам ортга чекиниб:

- Вақтингиз бўлса сизга дардимни айтмоқчиман, - деди.

Муфти афанди индамади. Ёнидаги ходимига:

- Бизни ҳоли қолдиринг, - деди.

Ходим чиқиб кетгач, муфти меҳмонга жой кўрсатди ва:

- Эшитаман, ўғлим, - деди.

Тумай бей гапни нимадан бошлашни билмас эди. Айтадиган гаплари жуда кўп. Аммо нима дейиши керак. Бир муддат ерга қараб тургач:

-Афандим! Гапларим айб бўлса ҳам, илтимос, эшитинг, - деди. - Мен ҳаётда гуноҳнинг ҳаммасини қилдим. Жуда кўп ёмон ишлар қилган бир одамман, ишонаверинг.

Муфти афанди Тумайга қизиқиб қолди.

Рўпарасида бутун ёмонликларни ўзида жамлаган бир ёш йигит ўтирарди.

Тумай бей болалигидан то ҳозиргача бўлган ҳаётини, қандай тарбия топганини сўзлади. Муфти Афандини ҳайратга солди.

Сўнгра ботинидаги ғалаёнлардан гапирди ва сўзини шундай тамомлади:

-Кўриб турганингиздек, мен сиз ўйлагандан ҳам разилман. Шундай ҳаёт кечирдим. Хўш, мен учун нажот чораси борми? Шунча оғир гуноҳим билан Яратган эгам мени афв этиши мумкинми? Аллоҳ мени бандам дейдими?

Муфти Тумай бейнинг гапларини қизиқиш ва ҳаяжон билан эшитди. Унинг ҳақиқатан ҳам жуда тубан яшаганини ва гуноҳи кўплигини англаб етди. Бироқ умид билан келган бу йигитнинг кўксидан итариш тўғри эмасди:

-Ўғлим, гапларингдан жуда оғир гуноҳга ботганингни тушундим. Аммо Аллоҳ марҳаматли, меҳрибон зот. Гуноҳкор бўлсангиз ҳам самимият билан дуо қилиб, ёлворсангиз ва қайтиб бу ёмонликларни

қилмасангиз кечирилишингиз мумкин, - дея муфти афанди ўрнидан туриб жавондан бир китоб олди.

- Қара, ўғлим, - деди у. - Бу китоб Аллоҳнинг сўнгги Пайғамбари (с.а.в.) воситасида инсониятга юборган шарафли китобининг бизнинг тилимизга қилинган таржимаси. Сен ва сенинг ҳолингдагилар учун Аллоҳнинг амрини ўзинг кўр! - Қани, бу ёққа кел! Тумай бей Аллоҳнинг китобини ўқишига даъват қилинганда ичида аллақандай бир титроқ пайдо бўлди. Юраги қинидан чиқиб кетгудек тез ура бошлади.

Сўнгра ўқиди:

"...Эй нафсларига қарши ҳаддан зиёд ҳаракат қилган кулларим! Аллоҳнинг раҳматидан ноумид бўлманг. Чунки Аллоҳ барча гуноҳларни кечиргувчидир. Шубҳасиз, У жуда кечиримли, зиёда билан раҳмат қилгувчидир".

Тумай бей нажотга умид қилди. Аллоҳнинг китобини такрор ўқиди. Ичи ёришди.

Сўнгра оятнинг давомини ўқиди:

"Сизга азоб етиб келмасдан аввал Раббингизга қайтинг, унга бош эгинг..."

Бошини кўтариб:

- Хожам, мен Раббимга қайтиб, Унга бош эгяман. Сиз гувоҳ бўлинг. Аммо Унга қандай бош эгишни менга ўргатинг, - деди.

Муфти афанди кўзидаги ёшни артиб:

- Ўғлим, - деди. - Аллоҳга бош эгиш - Унга ва У ишонишимизни буюрган нарсаларга ҳеч иккиланмай иймон келтириш, нимани буюрса имкон қадар бажариш, тақиқлаган нарсаларидан сақланиш ва уларга яқинлашмасликдир.

Шундан сўнг муфти афанди Тумай бейга шаҳодат калимасини дона-дона қилиб ўргатди:

"Мен гувоҳлик бераманки, Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқдир. Муҳаммад соллаллоху алайҳи васаллам Унинг қули ва пайғамбаридир".

Тумай бей ўша куни муфтининг олдида узоқ вақт қолиб кетди. Қайтар маҳал қалбида ҳузур ва осойишталик ҳис қилди. Муфти афандининг сўзлари, кўрсатган инсонийлиги ва: "Истаган пайтингда келавер", дейиши Тумай бейда жуда яхши таассуротлар қолдирди.

Муфти афанди унга ибодатлар ва Ислом ахлоқини ўргатувчи кичкина бир китоб ҳам совға қилди.

Аср намози вақтида масжидга борди. Бир неча киши таҳорат олаётганди. Ҳали азон айтилишига вақт борлигига қарамай намозга тайёргарлик кўриляётган эди. Намозхонлар имкони борича Аллоҳнинг уйида кўпроқ бўлишга интилишарди. Тумай бей эрталаб ёзини ювган ҳовуз ёнига борди. Бўш ўринга ўтириб, ёнидаги одамнинг ҳаракатларини такрорлаб таҳорат ола бошлади. Сўнг уни кузатиб туришганларини ўйлади. Бироқ шунча йилдан бери итоат қилмагани учун Раббининг ҳузурини қай юз билан туришини ўйлаб баттар ҳаяжонланди.

Масжидга кирди. Оёқ кийимини ечиб бир четга кўйди. Жамоатга қаради.

Барчаси бошини эгиб ўтирар, улар қалбидаги самимият эвазига Аллоҳнинг лутфи карамидан умидвор кишилар эди. Булар дунёнинг ўткинчи эканини англаган, ўзларини алдамаган, нафслари орзусига қул бўлиб Раббиларини унутмаган инсонлар эди. Орала-рида бой-бадавлат кимсалар ҳам, айни чоқда қорни-ни тўйдириш умидида юрган ночор ҳаммоллар ҳам бор эди. Дунё ва охират орасида турган соқоллари оппоқ қариялар ҳам, тоғни урса талқон қиладиган ёш йигитлар ҳам бор. Юзлари, бўйлар, кийимлари,

давлатлари- ҳамма нарсалари фарқли, аммо ёлғиз Аллоҳнинг раҳматига муҳтожликлари, Ундан бошқа илоҳни танимасликлари жиҳатидан фарқланмайдиган Каъбага Ҳақ ризолиги учун юзланган инсонлар тўпланишганди бу ерга. Булар Яратганнинг турли хил неъматларини идрок этган ва шукр қилиб Аллоҳнинг уйига ошиққан мўминлар эди. Булар дунёни охира-нинг бир даласи сифатида қабул қилиб, кунда беш мартаба масжидга келувчи инсонлар эди.

Тумай бей ҳозир шу инсонлар орасида. Бу масжид ичида ҳаёти уникага ўхшаган бошқа бирор кимса ҳам бормикан?

Шу қадар покиза бир жамоа орасига кириб, гулзорга отилган тикандек бу илоҳий жамоатни беҳузур қилмасликни ўйлади. Бу ердан чиқиб кетиши керакми ё? Ичдан қандайдир овоз уни чиқиб кетишга мажбурларди:

-Чиқ, бу ердан Тумай! Бу ер сенга ўхшаганларнинг жойи эмас, чиқ! Чиқ, кет, бу ер шаробхўрлар жойи эмас. Онасини бирор марта она демаган, мусулмонларга душман бўлганларнинг жойи бу ерда эмас! Чиқ, бу ерда сенга ўхшаганлар йўқ. Тумай, бу ер сенга майхона эмас, чиқ, чиқ!

Қалбидан отилиб чиқаётган бу сўзларга бардош беролмади. Оёқ кийимини топиб кийди ва секин ташқарига чиқди.

Шу иши тўғрими? Шу тонг бу масжид ҳовлисига сархуш ҳолда келган ва қайта ичмасликка қарор қилиб кетмаганмиди?

Бир пайт рўпарасида муфти афандининг келаётганини кўрди. Миясида чақмоқ чаққандек бўлди. Унинг ёнида, унинг гувоҳлигида сўз берганди. Киши Аллоҳга берган сўзидан шунчалик тез қайтиши мумкинми? Кейин ўқиган оятлари ёдига тушди: "Сизга

азоб келмасдан аввал Раббингизни танинг ва Унга бош эгинг".

Бу оятни эслаб изига қайтди. Ичкари кириб оппоқ соқолли бир қариянинг ёнига ўтирди ва унинг юзига қаради. Қария ёнига ким келиб ўтирганига эътибор ҳам бермади. У ёнига ким келганини эмас, Кимнинг хузурида эканини ўйларди. Юзлари силлиқ, гўзал эмас. Бироқ, қариянинг юзи нурли, пешонаси кунда бир неча марта Яратганнинг хузурида саждага қўйилган нурафшон бир пешона эди. Бу юз шу даражада сокин эдики, кўзлар бир нуқтага қадалган, нафас олиш пайтида ҳолсизгина кўтарилиб тушаётган елкалардаги ҳаракат бўлмаса, унинг тириклигини ҳам билиш мушкул эди.

Аmmo бу қариянинг ички оламида нималар бўлаётганини ким айта олади? Аллоҳнинг шарафли хузурида туриб, эҳтимол, ибодатларини не қадар адо этаётганини ўйлаётгандир?

Бу юзда сунъийлик ва риёдан асар ҳам йўқ. Бу ҳаракатларда бировларга тақводордек кўринишнинг сохта аломатлари йўқ. Бу юз Яратганга қул бўлишдан бошқа барча нарсанинг ёз ёмғиридек ўткинчи эканига бўлган ишончнинг берган хузури билан сокин...

Раббига керагидек, У рози бўладиган тарзда ибодат қила олиш ёки қила олмаслик ўйи билан банд.

Бу жой Аллоҳнинг қули эканини ҳис қилиш осон бўлган жой. Бу ерда бой ҳам, камбағал ҳам баравар. Ҳеч ким бировнинг амри билан олдинги сафда ўтирмайди. Ҳамма қаерда бўш жой топса, ўша ерга ўтиради. Ёнидагининг ёши, мавқеи ва бойлиги қизиқтирмайди. Бу жойда юксак самимият намунаси мужассам. Аллоҳнинг хузурида ҳамма бирдек ҳаққа эга, ҳар бир мўмин ниятига яраша савоб олади. Кимнингдир гўзаллиги, бўйи ёки мансаби инобатга олинмайди.

Тумай бей шу пайт ёнига яна кимдир келиб ўтирганини пайқади. Ўгирилиб қараса- муфти афанди. Унинг кўзлари дўстига салом бергандек енгилгина юмилиб очилди. Кейин эса бу томондаги қария каби хаёлга чўмди.

Тумай бей бу ҳолатдан жуда хурсанд эди. Шаҳарнинг диний бир олими билан амал дафтарида биронта ҳам эзгулик бўлмаган икки инсон ёнма-ён ўтирарди. Муфти афандининг ҳаракатлари ҳам ўта самимий эди. Агар Тумай кечаги аҳволида бўлса, шу ҳурматга лойиқ кўрилмас эди, албатта.

Умрида отасига ҳам ҳурмат кўрсатмаган Тумай атрофида яхши инсонлар борлигини билиб, буни бир хайрли бошланишга йўйди. Кейин у ҳам коинотнинг ягона Соҳибига "Мени шу икки инсон ҳурмати афв эт, шуларнинг ҳурмати мени ҳам севганларинг қаторига қўш, Аллоҳим! дея илтижо этди. Бу ёлворишни азон айтилгунча давом эттирди.

Намозидан чиқиб, зўр ҳаяжон билан уйига қайтди. Бироздан сўнг онасига бу хушxabарни айтади. Онаси беҳад хурсанд бўлади. Бу хаста аёл ўғлининг тавбасини эшитиб, ким билади қай аҳволга тушади? Тумай бей шуларни ўйлаб ҳаяжонланар, қадамини янада тезлаштирарди.

Ёш боладек югуриб онасининг хонасига борди. Эшикни тақиллатди, ичкари кирди. Онасининг кўксиде Қуръони Карим очиқ қолганди. "Ўқиб ухлаб қолган бўлса керак", деб ўйлади.

У онасини уйғотмоқчи бўлиб:

-Ла илаҳа иллаллоҳ, Муҳаммадур Расулуллоҳ, дея бақирди. Аммо Саодат хоним эшитмади. Тумай бей яна баландроқ овозда айтди. Онасининг уйғонишини ва бу муборак сўзларни эшитиб, завқланишини истарди. Аммо Саодат хоним қимирламай ётарди.

Ўғли онасига яқин келди. Онасининг лабларида майин табассум, юзларида хузур. Кўзлари ярим очиқ. Эгилиб: "Она, она", -деди. Онаси қимирламади. Кўлини пешонасига қўйди ҳали иссиқ эди. Кейин юрагига қулоқ тутиб кўрди. Юрак тўхтаган эди. Шу пайт Тумай даҳшатли воқеани англаб етди ва жойида қарахт бўлиб қолди.

Саодат хоним ўлганди. Ўғлининг ҳидоятга эришганини эшитмасдан, бу хушxabардан кўзлари намланмасдан ўлганди. Эшитса, балки умрида илк ва сўнгги марта саодатга эришган бўлармиди?... У сўнгги муродига ҳам етолмасдан кетди. Яна беш дақиқа яшаса, бу маҳзун қалбига малҳам бўлувчи сўзни эшитармиди? Аммо унинг юзидаги майин табассум гўёки гўзал бир манзарани томоша қилаётган кишиларга хос мамнуният, унинг охиратдаги ҳаёти гўзал бўлишидан дарак берарди.

Тумай бей онасининг устида очиқ қолган Куръони Каримни олди, уч марта ўпди ва кўксига босди. Кейин тоқчага қўйди. Онасининг қўлларини ўпиб: "Бечора онам, бечора онам", -дерди нуқул. Чидай олмади. Томоғига нимадир тикилиб гапиролмай қолди.

Саодат хоним ҳам, Сурури бей ҳам ўғлининг "она", "ота" деган сўзларини эшитолмасдан кетди. Уларга бу бахт насиб қилмади. Эҳ, Тумай бей...

Хонадан чиқди. Кўшни хотинга аҳволни тушунтирди. Кейин ўз тўғри муфти афандининг хузурига йўл олди.

Йўл кўзига кўринмади. Ким дуч келса, хабар бериб кетаверди.

Муфти афанди дафнга бош бўладиган киши йўқлигини билгач, ўзи оиласини олиб боришини ва лозим бўлган ишларни аёли қилишини айтди. Ҳамдардлик билдириб, фотиҳа ўқиди.

Маййит ювилди. Сўнгги маротаба тўшагига ётқизилди. Бир нечта маҳалла аёллари қўлларида Қуръон билан ўтириб, "Ёсин" ўқий бошладилар. Саодат хоним ювилиб, янада гўзалланиши унинг саодат муждасини олганлигидан нишона эди.

Тумай бей ҳеч нарса ўқишни билмасди. Фақат, бир неча соат аввал муфти афанди ўргатган "Ла илаҳа иллаллоҳ, Муҳаммадур Расулуллоҳ" жумласини такрорлар ва ёнидаги хонада ётган онаси учун Аллоҳнинг раҳматини тиларди.

Юраги гамдан қовурилаётган бир пайтда эшик тақиллади. Бориб очди. Майхонадаги улфатлардан бири эди.

-Бўл, кийин, кетамиз.

-Қаерга?

-Қаерга деганинг нимаси? Ичамиз.

-Мен энди ичмайман.

-Тушунмадим. Нега?

-Тавба қилдим. Мени тинч қўйинглар. Онам ўлди, -деди ва унинг жавобини кутмасдан ичкарига кириб кетди. Гаплашадиган аҳволда эмасди.

Уч кун ичида бир уйдан иккита ўлик чиқди. Аммо Сурури бей билан Саодат хоним мутлақо бошқа-бошқа одамлар эди. Йўллари ҳам, ҳаётлари ҳам ҳеч қачон бир-бириникига ўхшамаган икки инсон - эр ва хотин шунчалик қисқа вақт ичида олдинма-кейин охиратга йўл олиши кам учрайдиган ҳодисалардан эди.

Тумай бей отасининг жанозасида маданиятли киши сифатида четдан томоша қилиб турганди. Онаси ўлганда эса жаноза намозини ўқиётганлар сафига қўшилди. Аммо бу намоз ҳақида ҳеч нарса билмас эди. Жаммоа ичида виждони энг кўп қийналаётган, Аллоҳдан онасига раҳмат тилаётган ҳам у эди.

Шу пайт намозда нималар ўқилишини жуда-жуда билишни истарди.

Тўғриси, ёнидагиларга кўз қири билан қарай-қарай уларнинг ҳаракатларини такрорлашдан бошқа илож топа олмади.

Сурури бейнинг ёнидан қазилган қабр- Саодат хонимнинг жойи эди. Тумай бейнинг дунёга келишига сабабчи бўлган икки яқин инсон уч кун ичида шу жойга қўйилди. Онасининг устига тупроқ тортиларкан, муфти афанди уч ҳовуч тупроқ ташлади. Тумай бей бунинг маъносини билмаса ҳам такрорлади.

Маҳалла қариялари қабристонгача келишган эди. Бу Сурури бей ёки унинг ўғли ҳурмати учун эмасди. Улар фақат ҳеч кими бўлмаган кишининг жанозаси қўшниларга юклатилганини яхши билишарди.

Маҳалла аҳлининг наздида бу дунёда Саодат хонимдек ёлғиз инсон кам бўлса керак. Сурури ва Тумай бейдек эр ва ўғлининг боридан йўғи яхшилиги барчага аён. Мазлум бу аёлга қўшниларидан бошқа яна ким ҳам ачинсин? Ё шу пайтгача кимдир ҳолидан хабар олдимикин? Сурури бей ва Тумай бейга ўхшаш маданиятли кишилардан буни кутиб бўлмайди.

Сурури бей ва Саодат хонимдек мутлақо бир-бирига зид бўлган икки инсон ёнма-ён кўмилди. Бири золимлиги билан машҳур, иккинчиси мазлум... Ўлгач, иккиси ҳам тупроқ бўлади... Бири қилмишларининг жазосини тортади, иккинчиси эса тортганларининг мукофотини... Яхши ҳам, ёмон ҳам бирдек сўроқ қилинади. Нақадар одил тушунча! Тумай бей буни шу пайтгача нега англаб етмади экан.

Бошқа ўликлар каби Саодат хоним ҳам қабрга қўйилди. Бир ҳовуч тупроқдан яратилганди, яна тупроққа қайтди. Тупроқдан яратилган вужудга бир муддатга юборилган руҳ вужуддан айрилди. У ҳали сал

кейинроқ, Қисмат деб аталган улуг бир кунда яна бир марта келади ва ўша вужудни катан тулади. Ҳастнинг ҳисобини бериб, имтиҳоннинг жазо сўми мукофотини кўради.

Чириган ва тупроққа айланган сужлар қандай қилиб тирилади? Бу фақатгина йўқдан бор қилган ва коинотнинг яратилиши учун "Бўл!" дегинини кифоя бўлган Аллоҳнинг қудрати...

Саодат хонимнинг-онасининг қабрига қараб туриб Тумай бейнинг виждони азобланди. Отасининг ҳам қабрига қаради. Яқингинада қилган беадаблшти хаёлидан ўтди. Кейин уялганидан кўзларини кимиб олди. Пушаймонликдан оқ ториди.

Аллоҳга топширдим сени, эй, онажон! Сен ҳастнинг давомида кулгум, сенинг виждонингнинг билмасай яшадинг... Энди сен ҳузур ва саодатини оларда толасан, онажон, Аллоҳга топширдим...

VI

Тумай бей онасини тувроққа қўйганининг учинчи куни ҳайит байрами эди. Фақат унинг учун жуда кариб байрам.

Сўнги бир ҳафта ичида ҳам ота, ҳам онасини йўқотган киши учун байрам байрамдек бўлармиди?...

Ҳайит намозини ўқини учун у катта масжидга борди. Бир чегинага ўтирди. Бу ҳаёти давомида биринчи марта ўқилган байрам намози эди. Бугун у ўз истаги билан келди. Бундан икки йил аввал онаси: "Ўғлим, тур, бугун байрам. Байрам намозини ўқиб кел!", - деганда юзига қарамай, сўқиниб кўрпага ўраниб олган эди. Уша кунни эслаб юраги сиқилди.

Масжиддан чиқиб оқсатланди. Кейин уйига бориб ётиди.

Эски дўстлари билан кўришишни истамасди. Янги дўстлари эса йўқ эди. Қариндошлари бор, аммо улар ҳам юз ўтирган. Бетонадан фарқи йўқ. Неча йиллардан буён на улар келинади, на булар боришади. Номинигина қариндош... Шундай экан, Тумай бейнинг ётиб ухладан бонқа қиладиган иши қолмаганди.

Ҳар куни оқшом бўлади. Чиққан кўш, албатта, ботади. Фақат кўшнинг нақалар куйдиришини унинг оловида қорурмишларигина билади.

Байрам аслида шодлик дэмжидир. Фақат унинг шодлигини, байрам маъносини англаганларгина ҳис қилади.

Имконият бўла туриб онла қурмаган, фарзандлари ўйнаб қолмаган кишилар учун дунё бир киши зўрға сиғадиган даражада тордир. Етимлари билан ёлғиз қолган тул хотиндан уялмасдан байрамнинг маъносини сўрасангиз, сикасини қисиб, лабини бургани-

ни кўрасиз. У берадиган ягона жавоб: "Бунинг маъносими... Эсимда йўқ, эслолмаяпман. Биладиганлардан сўраб кўринг".

Тумай бейнинг бу ҳайит кундаги аҳволини англаш учун юқоридаги изоҳлар етарлидир.

Фам, қайғу ва ҳасрат... Булар заиф инсонларни узоқ вақт ўз ҳукмига солади. Фам-қайғу уларни бирор майхонага бошлайди. У ердан эса қиморхонага...

Тумай бей ҳеч нарсани эшитмаслик ва кўрмаслик учун пардаларни яхшилаб ёпиб олди.

Агар байрам бир ҳафта, балки ўн кун аввал бўлганда эди, Тумай бей уйда боғланиб ўтирмасди. Ким билади, нималар қилиб юрган бўларди. Аммо, энди борса қайтмас бир йўлга кирганди. Бу йўлда охиригача юриш кераклигини тушунган, қабул қилган эди. Аммо бу байрамнинг маъноси нима экан? Ёлғизлигига қарамай қандай чора топса экан?

Эшик тақиллади. Бориб очди. Эски дўстларидан бири эди.

- Уйда ёлғиз ўзинг нима қилиб ўтирибсан?

- Ётибман, ухлаётган эдим.

- Мен сени уйғотишга келдим. Юр, шу уйда отангнинг руҳи тинчлансин. Неча кундир кўчага чиққанинг йўқ.

- Мен ичишни ташладим.

- Кўйсанг-чи, оғайни, шу сафсатаггни.

- Сафсата айтаётганим йўқ.

- Сўфи бўлганинг тўғри! Ишонмагандик. Меҳмон бўлиб келдик. Меҳмонни ҳам шундай кутиб оладиларми?

- Уйимнинг тўри сизларники. Аммо ичкилик деган гап бўлмайди. Ота-онам ўлганига ҳали бир ҳафта ҳам бўлгани йўқ.

-Жўра. Отанг ўлганининг эртаси кун қабри бошида ичгандинг-ку! У ерда ичган бошқа бировмиди ё?

-Биз эдик.

-Ҳа, шундай экан бу нима деганинг?

-Энди пушаймонман. Энди қайтиб бу ишни қилмайман. Сенинг ҳам ташлашингни истайман. Кел, покиза бир ҳаёт кечирайлик.

-Бу ҳозир ўйлайдиган масала эмас. Билишимча, байрамни бурнимиздан чиқармоқчисан, шекилли. Бир кун келиб ақлинг кириб қолса, дунёнинг лаззатини тотиш, ўйин-кулги қилишни истасанг, кел, бизни ўша ердан топасан! Гапларимни ўйлаб кўр, кейин пушаймон бўлиб юрма. Сенга ўхшаганларнинг кўпини кўрганмиз. Тавба қилдим, деб, аҳдини бузиб юрганларни.

-Менинг қарорим қатъий. Асло пушаймон эмасман ва бундай бўлмайди ҳам.

-Яхши, уйда ёлғиз сиқилмаяпсанми? Чиқиб келишни истамайсанми?

-Истайман, аммо мени эски ва жирканч ҳаётга қайтармайсан.

-Ундай бўлса, хайрлашамиз, Тумай. Боя айтганимдек, ақлинг кириб қолса, сени яна кутиб оладиган дўстларинг борлигини унутма. Бўпти, яхши қол.

-Яхши бор...

Ўртоғи кетгач, эшикни ёпди. Кетган ҳам, қолган ҳам хафа эди. Кетган кимса ўртоғидан ажраганига, ёш бўла туриб дунё завқини, лаззатини бир тарафга йиғиштириб қўйганига хафа эди. Қолган эса...

Бир газетада ўзгартирилган исм ҳақида эълон берилди. Эълонда Тумай исмининг Мурод исми билан ўзгартирилгани айтилган эди.

Мурод бейнинг эски исми, унчалик ёмон эмас эди. Аммо у янгидан дунёга келгандек бўлиб, бун-

дана келтириши ҳақиқатда саноб ишлар қилиниши истарди.

Мираллоҳнинг сари унинг исми Муродга ўзгаргани-
дан маънафид бўлишиди. "Тушай деганда маст бир ота-
нинг сарикии бир фарзандини кўз олдиданга келти-
ридики. Жуда яқин қилибди. Бил-ўн кундан буён ич-
кинини ҳам кўриганимиз йўқ. Ишқилиқ, энди тўри
бўлгани эминимиз", дейишиди.

Муроднинг исмидан жуда осаниди. Гарчи бу исм
орқали уни танийдиганлар бармоқ билан санагани
бўлса-да, эскича ҳаётини унутиб, янги ҳаётин-
лар эса шу исми билан танишларини ўйлаб манаун
бўлди. Вақт ўтган сари маънафид-кўй бу исмига ўрганиб
исмишди. Мурод бей борган сари бу ҳаётдан дасхаг топа
банашиди. Қоливерса, бу ҳаёт ашқилиқ кўй ҳаётин-
ларини тилиб қилишди. Энди ҳар кун қариндагани
қўйилганларини оқалганини ҳаёт йўқ. Яқиннинг бу
исминини кулфатсиз эди. Мақолада афсини буранилар-
нингларини дуч келтириди. Маскадан чароб, нур юзи
орқалининг кўриб келдишди. Қўйилган унга сўра-
чи, билгани исми оқалга тақриф ҳам қилишди.

Қўйилган сўзларини эминимизга ҳам анга
бўлди. У ишлар бошқа бир рудани муродга кирди.

Аскарлик — ишрафий касб. Витан ва миллатни ҳаққон
бу иккиликта оид барча варақаларни кўришнинг жида-
тлари бу ишрафий иккифадир.

Витан ҳақиқатга чиқрилган фарзандларнинг қабри
ғурдига тўлади.

Аскарликнинг яхши жидагларидан бири шукри,
ниссон ҳаётининг нисмалум томонларини муважжаман
тушуриб стади ва ўргатади. Осмонда юрганлар ас-
карликка бораб келишчи, муновоити бўлиб қолишди.
Билан одатларини танииб гўшаи худудни бўлиб қайта-
лар.

Бир яхши йилдан сўнг Мурад бей қами аскарликка
Ишрафийга хўшди.

Мурад ушун қами аскарлик нисмалум биродар. Минг
бир босқинларни таниган вақтан бир жамият. Аскарлик-
нинг қабри, сўнгари қабри олинган йилданлар та-
ниб хилдан бир яхши. Аскарлик ушуннинг қабри бўлиди,
билан сўнгари, дўстларини тушуришчи.

Сўнгари мушарр ушун, табиқасиз йилданлар қабри,
босқин йилданлар қабри бўлиди. Қабридан дўстларини,
илкларини хўшди хўшди хўшди сўнгари, қабри бў-
лиди эки дўст қабри дўст хўшди хўшди. Қабри билан
йўқ аскарлик, аскарликка қабри тўлиди хўшди хўшди-
қабри қабри.

Мурад дўст дўстлар олинган.

Қўриқлардан босқин, фўриқ томондан дўстларини қабри-
қабридан, босқиндан бўлиқларини (экиларини билан)
қабри олинган бир сўнгари... Шу сабаб билан қабри
эки билан ушун йўлга сўнгари қабри, дўст бўлиди. Қабри
ушун билан Мураддин қабри қабри бўлиди. Аскарлик-
қабри бўлиди босқин эки.

Аскарликка келганидан буён бировга ёмон сўз гапирмаганди. Ёмон йигитларга қўшилмади. Ўзича халёлга берилди. Баъзан уни гапиртириш учун аскарлар ҳазиллашиб:

-Мурод, нега сен оғзига талқон солгандек жим ўтирасан, гапирсанг-чи!- дейишади.

Мурод эса:

-Кечирасизлар, мен жимгина дам олишни яхши кўраман,- дея жавоб беради.

Аслида у дам олмасди.

Ҳа, Мурод кўпинча жим ўтирарди. Гапирганда ҳам жуда оз ва ўринли сўзларди.

У кўпроқ тинглашни афзал биларди.

Бошқа аскарлар унинг кўз олдида бемаъни ҳазиллар қилишарди. Булар қишлоқларда, шаҳарларнинг тарбиясиз кўчаларида етилган, шу пайтгача гўзал ахлоқ деган тушунчадан йироқ йигитлар эди. Улар қоматлари келишган, кучлари ортган бир кўринишга эга. Бироқ руҳий жиҳатдан ночор эди.

Бу гавҳар йигитлар, ким билади қайси Сурури бейларнинг қўлида шу ҳолга келган экан? Улар покиза қалбли, юксак ахлоқли йигитлар бўлиб улғайишлари мумкин эди-ку! Мурод бу муҳитда сиқилиб кетар, гуё эски ҳаётга мажбурлаб қайтариладигандек бўлиб туюларди. Шунда у кўнгилда дуоларни такрорлаб, нажот топишни орзу қиларди.

Килиш зарур бўлган вазифани бажаришга ошиқарди:
-Менга сув келтиринг!

Командирнинг берган умумий буйругини бажарадиган киши борми, дея атрофга кўз учида қарайдиганларни кутмасдан, Мурод сакраб туриб сув келтирарди: "Марҳамат, командир!"

Овқат вақтида командир кўнгилли икки кишини чақирарди. Дарҳол Мурод турарди. Дўсти билан бориб, вазифани бажарарди.

Мақсади: шу пайтгача унга ҳеч ким буйруқ бермасди. У нафсини бироз юмшатиш, аслида бир инсонга итоат қилиб, ўзини буйруқларни бажаришга ўргатаётганди. Бутун оламини яратган Аллоҳга шунча йил бўйин эгмаган нафсини, Аллоҳнинг ожиз бир қулининг хизматчиси бўлиш билан тарбиялашга ҳаракат қилаётганди.

Вақти келиб, яна кўнгилли бўлиб Мурод ўрнидан турганида командир:

-Мурод, сен ўтир. Ҳар доим сен бажарасан. Сен тур, Жоҳид!-деди.

-Ўртоқ командир, менга шу иш ёқади. Завқланиб бажараман.

-Бошқалар ҳам завқлансин.

Аслида завқланиб бажариладиган иш эмасди. Фақат бир вақтлар бурни осмонда бўлган, бировнинг амрини бажаришни ҳаёлига ҳам келтирмаган нафсининг бугун ҳамирдек юмшоқ бўлиб қолиши ҳақиқатан ҳам унга завқ берарди.

Аскарлик Муродга маъқул келди. Ҳар кун тонгда туриб югуриш, спорт билан шуғулланиш, кейин ўқув ишлари...

Танаси ҳам бақувват бўлиб, жигарлари ҳам тузалаётганини ҳис қиларди.

Аввалига жуда ҳолдан тойиб қолди. Бунининг ёшлигининг қадрини билмаганининг жазоси деб қабул қилди. Аммо энди бу ҳолдан тойишлар камайди. Эрталаб туриб бомдод намозини ўқигач, вужудида енгиллик ҳис қилди.

Вақти келиб, якшанба кунлари шаҳарга чиқишга рухсат берилди. Ҳамма қатори у ҳам чиқди, томоша қилди. Фақат ёлғиз ўзи, якка...

Бирор киши билан дўст тутинмаганди... Тўғрироғи, ҳар томонлама пок ва тўғри бирор кишини топмагунча дўст тутиш фикрида эмасди. Дуч келган билан дўстлашиб, кейин афсус чекишни истамас, ўрناق бўладиган, ҳақ йўлида юришига ёрдам берадиган киши билан дўст тутинишга қарор қилганди. У билмасдан ёмонлар билан дўстлашиб қолишдан кўрқарди. Шунинг учун дўстсиз бўлса ҳам, шу тарзда ҳаёт кечириш унга малол келмасди.

Шаҳарни билмагани учун тўғри келган бир кўчага бурилди. Бу кўчада нима қилади? Ҳеч нарса. Бошқаларида ҳам ҳеч нарса қилмасди.

Томоша қиладими?... Юрди, юрди...

Шу пайт наридан ёшгина бир қизнинг юриб кетаётганини кўрди. Ортида икки йигит ҳам. Йигитлар қизга тобора яқинлашмоқда. Қизнинг устида бир пальто, бошида рўмол. Кўринишидан унча гўзалга ўхшамасди, аммо жуда ҳам гўзал ўранганди. Юзлари қизарган. Бунинг сабаби тез юрганидан эмас, балки ортидан келаётган йигитларнинг одобсизликлари эди.

Хаёлида нимадир ярақлаб ўтди. Ақли шошди. Нафрат қилган Тумайнинг шахси кўз олдида жонланди.

Орадаги масофа оз қолганди. Уч-тўрт сониядан сўнг рўпара келадилар.

Мурод уларнинг йўлини тўсди ва:

-Бир дақиқа. Сизлардан бир нарса сўрамоқчи эдим,-деди.

Йигитлар афтларини бужмайтирди. Уларга малол келгани кўриниб турарди. Мурод сезмагандек сўради:

-Бу кетаётган хонимга қандай алоқаларинг бор?...

Кутилмаган савол. Икки йигит бу аскар биздан: "йўлга қайси кўчадан чиқилади, деб сўраса керак", деб ўйлашганди. Улардан бири:

-Сени нега қизиқтириб қолди? -деди.

Мурод:

-Шу шилқимликни мен сингилларингга қилсам нима қилардинглар?

Йигитлар ғазабланди. Бири жавоб берди:

-Бу ёғи энди ортиқча.

-Нимаси ортиқча экан? Бир маъсума қизга шилқимлик қилиш ортиқча эмасми?

Шу пайт улардан бири атрофга аланглади. Бу ҳаракат яхшилик аломати эмас.

Мурод қатъий равишда уларга танбەҳ берди.

Йигитларга бу гап ботиб кетганди. Дарҳол Муроднинг ёқасидан олишди. Мурод жанжаллашмоқчи эмас. Мурод жанжал, муштлашув нималигини яхши биларди. Бу борада унинг маҳорати зўр.

Учови жанжал кўтарди. Уларни ажратиб қўйишга ҳеч ким йўқ эди. Уларнинг бу шовқинларини деразадан кўрган аёллар бақариб берди.

Кўчадан ўтаётган бир аскар югуриб келди. Икки йигит дарҳол қочишга тушди.

Мурод вазифасини бажарганди. Унинг вазифаси миллатининг ҳамма нарсасини душмандан ҳимоя қилиш эмасми? Маъсума бир қизни ҳайвоний ҳисларга асир бўлган икки безоридан асраш ҳар бир асил ўғлоннинг вазифаси.

Мурод тўғри иш қилди.

Бир нечта мушт еди. Зарари йўқ. Ҳаётда ҳамма ҳам мушт ейди... Аммо бу муштларнинг маъноси бор. Ҳар битта еган мушти аввал қилган одобсизликларининг жазоси...

Мурод ўша кеча қуриётган бир ниҳолга сув қуяётганини туш кўрди. Ёнида бир қария: "Офарин, болажоним, мени бу заҳматдан қутқардинг", -дея мамнунлигини билдираётганди. Уйғониб кетгач, бу туши яхшиликка эканини ҳис қилди. Кечаги жанжал ёдига тушди. Ҳайвон табиатли икки разилнинг номусли бир қизга қилган қилиғи унинг қалбида чуқур яра очганди. Кўча-кўйда ярим-яланғоч бўлиб, маҳрам жойларини ғурур билан очиб юрадиган беҳаёлар йўқми? Ҳаёсизлар кўп. Бу бечора қиздан нима ишташди?...

Яхши инсон бўлиш, инсонийлик бошқалар номусини ҳам ўз номусидек муқаддас ва муборак ҳисоблашдан бошланади. Ҳар бир киши аввало, ўз акаси, синглиси ёки турмуш ўртоғини ўйлаши лозим. Бунақа одобсизларга сабоқ бериб қўйиш керак, токи қилмишларига тавба қилишсин. Мурод ана шуларни ўйлаган эди.

VIII

Дам олиш соати эди. Ўн бир кишидан иборат гуруҳ дам олиб ўтиришарди. Бунака пайтда бир бордан, бир тоғдан гап кетади. Гуруҳда энг паст бўйли Шароф бугун жуда гамгин эди. Унинг кайфияти бугун гуруҳга таъсир қилди. Унга мактуб келганди. Шароф амакисининг қизига телбалардек ошиқ эди. Мактубда энди у ҳақда ўйламаслиги ёзилган эди.

Шароф аскарликка келганидан буён дардини бировга айтмаганди. Ўз ёғига ўзи қовурилиб ётарди. Унинг бундай оҳ чекишлари, ҳатто ора-сира яширинча йиғлашлари бошқаларнинг диққатини тортган, унинг дардини билишга ҳаракатлар бошланган эди. Натижада зўрға чидаб юрган Шароф, ҳеч кимга айтмаслик шарти билан энг яқин дўсти Солиҳга кўнглини амакисининг қизига ташлаб келганлигини айтди. Унинг энг катта дарди шу эди. Оҳҳ, қанийди унга уйланса, бошқа ҳеч бир тилаги йўқ Шароф усиз бахтли ҳаёт кечиринини тасаввур ҳам қилолмасди. Севги кўзларини шунчалик кўр қилиб қўйганди.

Солиҳ унинг бу дардига қачонгача ўртоқ бўла оларди? Эгасининг юрагида сақланмаган сир, бошқа бировнинг юрагида қанча туриши мумкин?

Солиҳ билган ишқ можаросини бошқаларга айтган эди. Орадан уч кун ўтиб, Шарофдан сўраб қолишди:

-Амакиннинг қизидан нима хабар бор?...

Шароф ҳайрон бўлди.

-Гапирсанг-чи, нима гап?!

Шароф жаҳли чиқиб:

-Сен буни кимдан эшитдинг?-деди.

-Умардан.

-У-чи?

-Комилдан.

Шароф бошқа сўрамади. Сўраса, ким билади унинг кимдан эшитганини... Ўртоғининг саволига жавоб бермасдан бошини эгди. Энг жиддий масала - ўртоқларига масхаралаш учун эрмак бўлгани. Демак, ҳеч кимга айтмаслик шарти билан очилган сирдан ҳамма воқиф бўлибди-да. Энг аввал Солиҳни топиб, унга омонат сирни бошқаларга айтиш инсофдан эмаслигини, "Буни ҳеч кимга айта кўрма, Солиҳ!" деганда, унинг: "Жиннимисан, Шароф, мен сенга ёш боламанми", -деган гапини эслатиб, юзига тупурмоқчи бўлди... Аммо, бундан не наф? Энди фишт қолипдан кўчиб бўлган эди.

Оёқ товуши эшитилди. Бошини кўтарди. Бир ўртоғи келарди:

-Ооооо! Машааллоҳ, нимани гаплашяпсизлар? Ўша масалами, Жалил?

Буниси ортиқча эди. Номуси беш чақалик бўлганди. Ё жанжал чиқариш ёки сабр қилиш керак. Шундай қилди. Индамай туриб кета бошлади. Ҳозир келган ўртоғи йўлини тўсди:

-Қаёққа? Биз бегонамизми, гапни тўхтатдиларинг. Бутун олам эшитса майли-ю, биз айрилиб қолдикми?

Шароф индамасдан кета бошлади. Ортидан гуррос кулги кўтарилди.

Командир уларни койиб, Шарофга:

-Бу нима юриш? Биз ҳам севамиз. Дунёда ошиқ бўлган бир сенмисан, аҳмоқ! Мен сенинг ўша қизингнинг юзтасига бир нишонимни алишмайман. Бўлди-да энди... - деди.

Аммо ўртоқлари уни саволга тутар, мазах қилиб кулишарди. Бу гаплар овқатга солинган ортиқча туздек эди. Ўртоқларининг масхараомуз сўзлари Шарофнинг қалбига санчилиб, уни ранжитди.

Гаплар Шарофни буткул умидсизликка туширди. Аммо у амакисининг қизини жуда-жуда севарди, унинг хаёли билан овунарди. Охирги келган мактубда амакиси норизо эканини маълум қилгач, девонага айланди қолди.

Мурод Шарофнинг ҳолига ачинди. Ўнгга бурил дейишса, чапга бурилар, ўзини буткул йўқотиб қўйганди. Унинг аҳволига командир жаҳл қилмади, ҳазил оҳангида:

-Ошиқ! Чапгамас ўнгга бурил, -деди. Шароф эса ўнг билан чапнинг нима фарқи бор дегандек бепарво қараб турарди.

Шароф иродасини кўлдан бой бериб, ишқ денгизига фарқ бўлди; ҳаётга қизиқиши қолмаганди.

Дунёда ягона умиди шу эди. Унга энди барибир. Ҳаёт билан ўлимнинг фарқи йўқ...

Унинг ягона саодати бўлиб кўринган амакисининг қизи шу даражада бебаҳоми? Бирор киши унга уйланса ютадимиз? Ёки бирор нарса йўқотадимиз?

Ишқ дардига гирифтор бўлганлар севгилисини ҳеч бир нуқсонсиз тасаввур қилишади, турмуш кургач эса хаёллар тўзғиб кетади. Ҳақиқат зоҳир бўлади. Нуқсонсиз кўринган севгилисининг нуқсонларга тўла эканини, фазилат унда ватан тутмаганини кўриб ҳайратланади. Баъзан пешонага мушт тушади, гоҳида сочлар узилгудек тортилади. Бу дунёни гўзал қилиб кўрсатган нафсини айблайди. Инсонни фаришта қилиб кўрсатган, "севганинг ҳам фаришта эмас, инсон", демаган ақли ва виждонини айблайди.

Аммо энди бундан не фойда?..

Ишқ шундай бир селдирки, баъзан унда Мажнун Лайлонинг изидан оқади, баъзида Фарҳод Ширинни топиш учун бир қирғоқдан иккинчи қирғоққа ўзини уради; баъзида эса Тохир Зухраси йўлида чўкиб жон беради.

Ана шуларни ўйлаган Мурод Шарофнинг ёнига борди. Унинг дардини дўстона тинглади. Ниҳоят:

-Мен ҳеч кимнинг шахсий ҳаётига аралашини истамайман. Аммо сен бу аҳволдасан. Бу ишинг тўғри эмас. Масалан, ўша қиз дунёга келмаганида қандай яшардинг? Ёки унга ошиқ бўлмасдан аввал-чи?

Хўп, бугун унга эришдинг ҳам дейлик, эртага у сендан олдин ўлиб кетса нима қиласан? Кўникишга мажбур бўласан-ку, сенинг ягона Аллоҳ олдида бурчларинг бор, уларни бажариш мажбурийдир.

Ҳаётингни бошқа бир аёл билан ўтказишинг мумкин, аммо Аллоҳнинг буйруқларини бажармаслик мумкин эмас.

Ҳа, Шароф ҳам Аллоҳнинг қули эди. Бу томонларини ҳеч ўйлаб кўрмаган экан. Гарчанд бу кўнгил масаласи бўлса ҳам, ақл тарозусига тортиб кўрилиши шарт. Эҳтимол, пухта ўйлаб кўрилмагани учун шу вазият юзага келгандир? Қолаверса, қариндошлар ўртасидаги никоҳ носоғлом фарзандлар дунёга келишига олиб келмайдими?..

Мурод бу ишқ ҳикоясини бошдан-оёқ таҳлил қилиб беролмасди. Ўз харобасини таъмирлаб олмаган киши, бошқаларнинг ишига қандай қилиб аралашсин? У фақат инсонийлик юзасидан виждон буюрганини айтди, холос.

Шароф Муроднинг бу сўзларига кулоқ соладими? Эҳтимол...

Аммо кулоқ солмаса ҳам, хафа бўлмайди. Инсоннинг сўзига инсоннинг кирмаслиги- бу ранжийдиган ҳолат эмас. Ўшанда унга насиҳат қилганлар ҳақ эди. Фақат бу сархуш эди.

Кунлар ўтиб борарди. Шароф хизмати тугашини кутарди.

Аскарликка келган йигитларнинг кўпчилиги мактабда ўқишмаганди.

Ўқиш-ёзишни билмайдиганлар бу ишни Муроддан илтимос қилардилар. Мактубларни ёздиришиб, дуо қилишарди.

У доимо ўртоқларига самимият билан кўмаклашарди. Бир куни улар узоқ сафарга чиқишди. Ёнидаги шериги тобора ҳолсизланиб борарди. Пешонаси қора терга ботди. Мурод унинг юкларини олди. Шериги миннатдор бўлди.

Йўл борган сари узаяр, сув ҳам тугаб борарди. Шеригининг сув идиши бироз аввал бўшаганди. Мурод ўзиникини унга берди.. Бир ичгулик сув бор.

Шериги эътироз билдирди:

-Ўзинг чанқасанг нима қиласан?

-Мен сувсагунча бирор чашма учраб қолар. Ол, сен ич, Аллоҳдан онамга раҳмат тила.

* * *

Мурод хизматга кетаётиб, уйини ижарага қўйган эди. Ҳар ой унга ижара ҳақи келиб турарди. Шу сабаб Муроднинг қўлида доим бир-икки қуруш бўларди. Кетадиган ёки пули тугаган ўртоқлари Муродни топишар ва қарз олиб эҳтиёжларига ишлатишарди.

Шундай кунларнинг бирида бир чақасиз қолган ўртоғи ундан пул сўради. Етиб борган заҳоти пулни тўлашини айтди ва юз лира олиб кетди. Аммо бир ҳафта ўтди ҳамки, дарак йўқ. Орадан бир неча ой ўтди, пул келмади. Мурод унинг имкони бўлмаётгани сабаб муҳлат сўралган хатини кутди. Бу ҳам йўқ.

У пулнинг қайтишидан кўра берилган ваъдани ўйлади. Инсон ўзини юз лирага сотмаслиги керак эди. Пулга қул бўлган киши инсонийлигини йўқотади. Шу сабаб у ўртоғининг пулни юборишини ёки бирор узрини кўрсатган мактуб жўнатилишини кутарди, пул деб инсонийлик оёқ ости бўлишини истамасди.

Унинг юрагини кемириб виждонини роҳатсиз қилаётган масала шу эди.

Аллоҳ адолатли, У ўша пулни ортиғи билан энг эҳтиёжли кунда қайтаради. Мурод шу сабаб хотиржам эди. Унинг ортидан гапирмади. Пулни жўнатган, жўнатмаганини сўраганларга эса:

-Пул йўқолмайди, эртага оларман. Сен бекорга гуноҳга ботма,-дея жавоб берди.

-Эртага уни қаердан топасан?

-Охиратда.

-Жуда узоқ эмасми?

-Узоқ бўлса ҳам, келишига ишонаман. Ҳам ўша кунда менинг эҳтиёжим кўпроқ бўлади.

Шу зайлда масала ёпилди.

Яна бир йигит бировдан эллик лира олибди, қайтиб жўнатмабди. Унинг кетидан турли ёмон сўзлар айтилди. "Инсонийлик бундай бўлмайди-да. Бирга нонтуз егандик", дейилди. Қарз берган йигитни бир четга тортиб:

-Салимга берган қарзингни олишни истайсанми? -деди.

Йигит тушунмади.

-Нима демоқчисан?

-Айтмоқчиманки, мен сенга Салимнинг қарзини тўлайман. Салим мендан қарздор бўлади.

-Яхши, аммо сен уни қандай топиб оласан?

-Бу ёғини менга қўйиб бер.

-Яхши, розиман.

Рози бўлмасликка сабаб ҳам йўқ. Мурод давом этди:

-Аммо иккита шартим бор. Биринчиси, Салим ҳақидаги ғийбатни бас қилиб, Салимнинг пулни юборганини бошқаларга айтасан.

-Яхши, иккинчиси?

-Иккинчиси, бу гапимиздан учинчи бир киши ха-

бар топмасин. Ўртамизда қолсин. Менга эркакча сўз берасанми?

-Хўп.

Мурод чўнтагидан эллик лира чиқариб узатди. Йигит тушунмай пулни олди ва чўнтагига жойлади. Бироздан кейин у сигарет тутатганча бу масалани ўйлаб ўтирарди. Мурод Салим билан ҳамшаҳар ҳам, яқин дўст ҳам эмас. Буни қандай изоҳлаш мумкин?

Бир соатдан кейин яна Муроднинг ёнига борди:

-Мурод!

-Лаббай, дўстим.

-Боя қилган ишингни менга тушунтирсанг. Тушунолмадим, нега бундай қилдинг?

-Масалани ёпдик-ку?

-Тушундим, аммо ҳеч ким эшитмайди, нега сен бу пулни бердинг?

-Менинг гуноҳларим жуда кўп.

-Яхши, қандай гуноҳ?

-Ҳозир сен пулингни қайтиб олдинг. Энди Салим ҳақида ёмон гаплар айтиб гуноҳга ботмайсан. Менга келсак, Аллоҳ буни қайтаришига ишонаман. Шу сабаб гуноҳларимни кечиради. Фақат илтимос, бу ҳақда бошқа сўрама.

* * *

Командир бир куни уни четга чақириб дедики:

-Мурод! Шу кунгача бирга хизматдамиз. Мана айрилиш дамлари ҳам яқинлашиб қолди. Биринчи келган кунларингда сени, тўғриси, ёқтирмагандим. Бездори йигитлардан бўлса керак, деб ўйлагандим. Аммо ахлоқинг гўзал экан. Мана бугун, энди сендек дўстдан ажраламанми, деб юрагим эзиляпти. Сен билан шахсий яқинлигимиз йўқ эди. Тўғрироғи, сен ҳеч ким билан яқин дўст тутинмадинг. Аммо, бўлимда сени ҳамма яхши кўради, ҳамма дўст деб билади.

Муроднинг кўзлари ёшланди. Кучоқлашдилар. Муроднинг қалбида ғурурга ўхшаш бир туйғу пайдо бўлди. Кейин бундай меҳр ва илтифот сабабини ўйлади: оғир, босиқлиги, бировнинг шахсий ҳаётига аралашмаслиги, ҳар ишга бурнини суқмаслиги, керак бўлганда гапириши, имкон қадар бошқаларга кўмаклашиши шундай ҳурмат ва эҳтиромга сабаб бўлганди.

Мурод ҳаммани оға-инидек ҳурмат қиларди. У гапирганда ҳамма тинглар, унинг ёнида туришни шараф деб билишарди.

У оқшомгача яна-да яхшироқ бўлиш учун нима-лар қилиш ҳақида узоқ ўйлади.

Мурод ётоғига ётганида ҳам ҳаяжони босилмади. Ухлаш учун у ёқдан - бу ёққа ағдарилиб ётди. Атрофида хуррак овозлари эшитилди.

Тунда у навбатчилик қилишни керак эди. Туриб кийинди. Секин юриб айлана бошлади. Ухлаётган шу инсонлар бехатарлиги учун уйқусидан воз кечди. Усти очилиб қолган йигитларнинг устини ёпиб қўйди.

Мурод навбатчилиқни икки соат уйғоқ туришлик деб тушунмасди. У миллатнинг ишонч ва эътиқодига доғ туширмасликка ҳаракат қиларди. Доим навбатчилигини чин кўнгилдан бажарар ва бундан қалби ҳузурланарди.

У айланиб юраркан бир ўртоғининг уйғонганини сезди. Ўртоғи туриб ташқарига чиқди. Бироздан сўнг оёқ товушлари яқинлашди. Мурод ёнидаги йигитнинг устини ёпаётгандек атайин эгилди. Келган йигит уни кўрганига ишонч ҳосил қилгач, қаддини ростлади ва айланишда давом этди. Аскар йигит ундаги инсонийликни кўриб, миннатдор оҳангда:

-Соғ бўл! Мурод! Қанийди биз ҳам сендек бўлосак,-деди.

Соат учга беш дақиқа қолганди. Кейинги навбат-

чини уйғотди. Навбатчиликни унга топишириб жойига ётди.

Эргалабки нонуштада тунги навбатчиликдаги инсонийлик ҳақида сўз борарди.

Шу ҳақда сўз бораркан Муроднинг пешонасини тер қоплади.

Ҳолбуки, бу совуқ тер. Бу терлар нафсининг риёкорлиги учун пешонасига чиққан эди. Бу йўлда ёлгончилик ва риёкорликни қўллаган нафсга алданишнинг жазоси эди. Яратганнинг билганига қаноат қилмай, инсонларнинг ҳам билиши учун ҳаракат этган, чексиз қудрат Соҳибини қўйиб, Унинг ожиз қўлларига эътибор берган Муродга бу оғир бир сабоқ бўлди.

Кўп кутиб туrolмади. "Баттар бўл, Мурод, ўртоқларингнинг мақтовларига эришдинг, аммо Раббинг олдида разил бўлдинг, тур. Тургин-да бу ахлоқсиз нафсингни тарбияла, тизгинини қўлга ол!"

Мурод ўрнидан турди. Қорни ҳали тўймаганди.

Ўз-ўзини одам қилишга уринган Мурод шу пайтгача яхши кўринишда бўлганлиги табиий ҳол. Бу инсоний ҳаракатлар билан бир йилдирки, ҳаммани алдаб келди. Ҳатто Мурод ўзини ҳам алдаганди. Аллоҳ риё билан қилинган ишни қабул қилиш мумкинми?

Ўша куни командирнинг мақтовларига қулоқ солгани учун ўзини айблади. У иккинчи бундай ўз-ўзини яхши кўриш ва мақтовларга эримасликка қарор берди. Бу хатосини такрорламаслиги лозим. Бу фикрида собит туриши учун Раббининг улуғ қароргоҳига юз тутди.

Унинг кўмагига муҳтожлигини чин дилдан айтиб илтижо қилди.

Икки йиллик хизмат тугади.

IX

У ота юртига қайтди. Тўғри бир меҳмонхонага тушди. Ижарада турганларга уйини бир ой ичида бўшатишлари ҳақида хат ёзди. Мурод шу дақиқада у уйининг бўш ёки бўш эмаслигини билолмасди. Эртаси кун борганида эса икки кун аввал бўшатишганини билди. Уйига жойлашди.

* * *

Орадан бир ойча вақт ўтди. Бироқ Мурод ҳали ҳам бирор ишнинг бошини тутмаган эди. Қўлидаги бир неча қуруш кундан-кун камайиб борар ва бу ҳол уни жиддий ўйга солган эди.

Ёшликнинг табиий бир эҳтиёжи бўлган уйланиш ҳаёли ҳам унинг тинчини бузган эди. Аммо қўлида бир иши бўлмаган киши қандай қилиб оиласини боқадими? Шу боис, аввал бирор иш топиши, кейин уйланиш ҳаракатига тушиши керак.

Сурури бейдан фақат шу уй қолганди. Аммо бу уй мероснинг моддий томони эди. Мероснинг маънавий жиҳати эса...

Шу вақт оралиғида Мурод ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ эзилди. "Қўлимда бирор хунарим бўлсайди", дерди ўзига-ўзи. Чунки хунар қорин тўйдирарди. Ҳозирги ақли бундан саккиз-ўн йил аввал бўлсайди, албатта яхши ўқирди, ёки қийналиб бўлса-да, бирор хунарнинг бошини тутарди.

Муҳтожлик эшик қоқа бошлади.

Тиланчилик ҳам, ўғирлик ҳам қилолмайди. Ҳам-моллик, чиптачилик, бекатларда аравакашлик - бундай ишларга кўнгли бўлмади. Яна бирор магазинга кириш, бир-икки савдогарнинг ҳисоб-китобини ба-

жариш каби ишлар бўлса кирарди. Аммо шу иш ва иш берувчи қаерда?

Орадан яна бир ҳафта ўтди. Бу бир ҳафта Мурод учун жуда оғир бўлди. Дунё шу қадар тор келгандики... Мурод бемалол нафас олишдан маҳрум бўлиб қолгандек эди. Қалби қафасдаги қушдек..., фақат қутулиш имконига эга эмаслигини англаб етишдан бошқа бир ишга ярамасди.

Чўнтагида атиги эллик лира бор. Битта нон бир лира туради. Аммо фақат нон билан кун ўтмайди. Қаерда ўша эски кунлар?... Қаерда - ўша эллик лиранинг бир оилани бир ой боққанлари?..

Эллик лира бир неча кунга етиши мумкин, холос. Мурод аскарликдаги хузурини қўмсади.

Шанба куни эди. Истамайгина ўрнидан турди. Эрталабдан бошланган кайфиятсизлик ким билади оқшомгача қай ҳолга келади?

Пешин вақти у кўчада кезиб юрарди. Бирор мақсади йўқ эди. Ҳолбуки, инсоннинг ҳар битта қўйган қадами мақсадли бўлиши керак эмасми? У нима қилаётганини билмасди. У ёқдан - бу ёққа бориб келарди.

* * *

Мурод умуман нима қилаётганини, нима қилишини билмай қолди.

Қўллари чўнтагида, хонани камида йигирма марта айланиб чиқди. Бирдан тўхтади: Онаси ёдига тушганди. Ажабо, сандиғида нима бор? Балки сотиб бир неча қурушга эга бўлар... Дарҳол у хонага ўтди. Сандиқни очди. Онасининг ҳиди келгандек бўлди. Ичидаги нарсаларга икки йилдан буён қўл тегмаган - ўзи қандай тахлаб кетган бўлса, худди шундай, турган эди.

Сандиқнинг бир бурчагида бир жуфт зиракка кўзи тушди. Ёнида бир тилла узук ҳам бор эди. Севиниб

кетди. Кейин сандиқдаги бўғчаларни кўзига суртди, кўзларига ёш келиб, кўнгли паришон бўлди. Фарзандидан турли ёмонликлар кўрган, қиймати ўлгандан кейин билинган, ўлгандан кейин севилган онанинг хаёли кўз олдига келди. Қулоқларида онасининг овози жаранглади:

- "Демак", ўғлим, буларни хотира сифатида сақлай олмайсан...

Мурод жойига қайтиб қўймоқчи бўлди. Кейин буларнинг ўлган онасига алоқаси йўқлигини ўйлади.

Заргар келган йигитга яхшилаб қарагач:

-Булар онангникими, ўғлим?-деди.

-Ҳа, онамники, аммо қаердан билдингиз?

-Кўрмаяпсанми, буларнинг эскилигини? Албатта, аёлингники бўлмаса керак.

Кейин яна давом этди:

-Буларни нега сотмоқчисан? Онанг буларни сотишингга розими?

-Онам икки йил аввал қазо қилган.

-Яхши, нега шу пайтгача сотмадинг?

Заргарнинг саволлари тугай демасди.

-Нега буларни сўраяпсиз, амаки?

-Кўп савол бериб қўйдингиз, демоқчимисан, ўғлим?!

Мурод одоб доирасидан чиққанини тушуниб:

-Кечирасиз, амаки. Унақа демоқчи эмасдим,-деди.

-Зарари йўқ. Шундай десанг ҳам ҳақлисан. Аслида, биз энди дунёда ёшларга ўрин беришимиз керак. Аммо на ора дунёда қолиш ёки кетиш ўз қўлимизда эмас-да.

Заргар бироз ўйланиб туриб яна давом этди:

-Нега сотмоқчисан?

-Пул керак.

-Сотмасанг-чи?

-Унда қорин тўйдириш, ҳаёт кечиришнинг бошқа

чорасини топиш керак, лекин буни ҳам билмайман.

-Хунаринг?

-Хунарим йўқ. Вақтида ҳеч бир хунар ўрганмаганман.

-Бирор иш топилса ишлашни хоҳлайсанми?

-Албатта.

-Яхши. Менга бир ҳафтадан кейин учраш. Унгача бирор иш қидириб кўраман. Буларни сотма. Уйингга олиб бор. Ҳар кўрганингда онанг учун дуо қил. Сенга бир ҳафтага етгулик пул бераман. Ишга кирганингдан кейин қайтарасан.

Шундан сўнг у юе лира узатди. Муроднинг қўли пулни олиш учун узанмасди. Кўзлари ерга қадалиб қолганди. Заргар унинг уялганини кўриб:

-Ол, бу - садақа эмас. Ҳақ ризоси учун берилган қарзидир, уялишга ҳожат йўқ.

Мурод пулни олди. Раҳмат айтиб кетди.

Бир инсонийлик сабоғини кўрди. Бундай инсофли, ўзгалар ҳақи ва фойдасини ўйлайдиган қанча киши қолган экан-а, ер юзида? Бу Аллоҳнинг бир лутфу карами эди. Бу тасодиф эмас. Мурод уйга озиқ-овқат олиб қайтди.

* * *

Орадан беш кун ўтди. Уйда ўтириб суҳбатлашадиган кишиси бўлмаганидан Мурод ҳам кечгача кўча кезиб юришга мажбур эди.

Соат ўн бир яримга яқинлашиб қолганди.

Мурод уйга қайтишга шошилмади.

Дўконларни томоша қилар, аммо нима учун қараётганини билмасди. Дўкондаги нарсаларнинг гўзаллиги, нархи, нимага ишлатилиши - ҳеч бирига эътибор бермади. Биридан чиқиб бошқасига кирар, яна ўша лоқайдлик... Баъзан бинолар тагида туриб деразаларни томоша қиларди.

Мурод ўйлаётганди.

Орадан, тахминан бир ярим, икки соат ўтди. Кўчаларда ҳеч ким йўқ. Шовқинлар тинган. Бу сокинликни ора-сира хўрозлар қичқиривигина бузиб турарди.

Тун ярмида кўча кезиб юрганларга назоратчилар яхши кўз билан қарамайди.

Бирор нимани режалаштириб қўйганларгина бундай вақтда уйғоқ бўлишади.

Мурод уйга қайта бошлади. У яна ўн соат кезса ҳам бефойдалигини тушунди. Шундай бўлса-да, ҳеч шошилмасдан кета бошлади. Оёқлари юмшоқ алланарсани босиб ўтгандек бўлди. Уч-тўрт қадам ташлагач, нималигини билишга қизиқди ва ортига қайтди. Қоронғида базўр топди, бир ҳамён экан. Аввалига ўз моли бўлмагани учун олмасликни ўйлади. Ташлаши керак эди. Аммо бирор ёмоннинг қўлига тушса-чи, деб олиб, ички чўнтагига солди.

Бу ҳамён ҳалол билан ҳаромнинг фарқига бормайдиган бирор кишининг қўлига тушса, севиниб ишлатиб юборарди. Аммо Мурод пулга муҳтож бўлиб турган бўлса-да, севинмаганди.

Чунки эгаси пулни йўлда йўқотиши ва бошқалар олиши учун ишлаб топмаганлиги аниқ.

Пул балки бадавлат бирор кишига тегишлидир. Балки бутун давлати шу ҳамёндан иборат бўлган киши тушуриб қолдиргандир. Уйдаги бирор беморга ишлатмоқчи бўлгандир, балки кеча-кундуз қора терга ботиб ишлайдиган бирор ишчининг пулидир. Эҳтимол, бир неча ойлаб боққан ҳўкизларини сотган бирор одам йўқотган бу ҳамёнини излаб кўчага чиққандир... Бирор ўғри ёки чўнтаккесарга тегишли эмасмикин?

Ҳақиқат шуки, бу ҳамён Муродга тегишли эмас.

Уйга етиб эшикни очгунга қадар хаёл сурди. Би-

роҳ муҳтож туширган бўлса, уни тополмаса-чи... Энг аламли, энг ўйлантираётгани шу эди.

Ҳамённи столнинг устига қўйди. Кичик бир қоғозга: "Тоғиб олинди. Эгаси тоғиб берилсин", деб ёзди ва ҳамённинг ичига солди. Ётди.

Ўйғонганида қуёш анча баланд кўтарилганди. Бомдод намозини ўқиш учун камида уч соат аввал туриши керак эди. Афсус билан соатга қаради.

Соат жиринглагану ўйғонмаган. Демак, айб соатда эмас, ярим тунгача кўча кезиб чарчаган Муроднинг ўзида эди...

Х

Акиф Бейнинг хотини эрталаб чўнтагини ковлаган эрининг бирдан ранги ўзгарганини кўриб ҳайрон бўлди. "Йўқми?... Йўқми?" дея сўради.

Акиф Бей дарҳол бошқа чўнтақларини излади. Ниҳоят шалвираганча:

-Ҳа, йўқ... Тушириб қўйибман, шекилли, - деди. Пешонасидан совуқ тер чиқди. Кўзлар бир муддат тўқнашди. Ажабо? Аёл ҳайрон, эр ўйчан.

Акиф Бей ҳалол яшашнинг тарафдори эди. Умуман, ҳар бир ишида ақли билан виждонини тенг юритади.

У ҳалол пул топади. Шу сабаб ҳамёнидан умиди бор эди. Аммо ҳозир замон бошқача. Ҳозирги одамлар фурсатни бой беришмайди, бошқаларнинг ҳам ўзи-дек бир инсон эканлигини ўйлаб ачинмайди. Виждонан иш кўрадиган даврлар ўтиб кетди.

Ҳолбуки, Акиф Бей унақалардан эмас.

У шу хаёллар билан дўконини очди. Дўконда унутиб қолдирганманми, дея стол устларини кўздан кечирди. Тополмади. Сабр билан кутишдан бошқа чораси йўқ эди. Бирор ҳалол инсоннинг қўлига тушган бўлсин-да, ишқилиб, дея ишга киришди.

Орадан икки соатча вақт ўтди. Эшиқдан бир йигит кириб келди. Узун бўйли, қорамағиз, киприклари узун, қора қош, қора кўзли... Бир қарашда ёмон йигитга ўхшамасди.

Эгнидаги кўйлак икки, уч йил аввал тикилгани биланиб турарди.

-Ассалому алайкум.

Акиф Бей ажабланди. Бунақа йигитнинг салом бериб келиши, ҳайратланарли эди.

- Ва алайкум ассалом, марҳамат.

- Акиф Бей билан танишмоқчиман?

- Марҳамат, афандим.

Йигит бир четга ўтирди.

- Кеча бирор нимангиз йўқолдимми?

- Ҳа, бир ҳамён йўқотдим.

- Ҳамённинг ранги ва ичидаги пулнинг миқдори-ни айта оласизми?

- Қора рангли, ичида тахминан тўққиз юз эллик, тўққиз юз йигирма лира пул бор эди. Истанбулга тегишли икки адрес ва менга юборилган бир табрик карточкаси.

Мурод чўнтагидан ҳамённи чиқариб узатди:

- Марҳамат, ҳамёнингизни олинг.

Акиф Бей ҳамёнини олиб, ташаккур билдирди ва:
- Бу инсонийлигингиз учун сиздан миннатдор-ман. Агар мана шуни тўғрилигингиз мукофоти сифа-тида олсангиз, мамнун бўлардим, - деди ва ҳамёндан эллик лира чиқариб Муродга узатди.

Мурод пулга қарамасдан:

- Агар кам берганим учун олмади, дея ўйлаб ран-жимасангиз, олмайман, - деди.

- Нега?

- Тўғрилигимнинг мукофотини Ўзидан олайин.

Акиф Бейнинг ҳайрати ошди. Ёрдამчисига буюрди:

- Бизга чой келтиринг.

Кейин Муродга:

- Сиз билан яқиндан танишишни истайман, - деди.

- Мени танишингизга арзийдиган бирор ишим йўқ.

- Маълумотингиз?

- Ўрта мактабнинг учинчи синфидан чиққанман.

- Отангиз нима иш қиладилар?

- Нафақахўр маъмур эди. Кўп шароб ичардилар. Бал-ки танирсиз. Сурури Бей дейишарди. Икки йил аввал вафот этдилар.

-Яхши, ҳозир нима иш қиласиз?

-Ҳеч қандай ишим йўқ. Бирор хунарим ҳам йўқ, тўғрироғи отам ҳаётлигида мен бирор ишнинг бошини тутиш ҳақида ўйлайдиган аҳволда эмасдим. У ҳам аввалига ўйламасди, кейин эса менга уқтира олмади. Ўлиmidан кейин қисқа вақт ичида ҳарбий хизматга кетдим.

-Отангиздан мерос қолганми?

-Отамдан мерос - уй, бир неча кишини инсонийликдан чиқарадиган даражада кўп гуноҳ ва шу дамда кимнинг ёнига борсам, бир чақага олмайдиган нафрати бор, шу қолди.

-Бирор ишда ишлашни истайсизми?

-Топа олсам, ишлайман.

-Масалан, бирор магазинда ишлашни хоҳлайсизми?

-Албатта.

Яна бироз суҳбатлашдилар. Мурод беш-ўн дақиқа ичида ҳаёти ҳақида қисқача гапириб берди. Ҳақиқатни борича айтди. Кейин Акиф Бейга:

-Бироз аввал айтган гапингизни қайтиб олишингиз мумкин. Ўтмишимни кўз олдингизга келтириб иш бериш-бермасликни ўйлаб кўринг. Кейин пушаймон бўлишингизни истамайман. Бундан ташқари, намозларимни вақтида адо этишимга ижозат берасиз. Ишимга қараб, ҳақ тўлайсиз. Мен ҳам чин кўнгилдан ишлагга ҳаракат қиламан. Агар бирор ноҳўя иш қилгудек бўлсам, ўша куниёқ бўшатишингиз мумкин, - деди.

Ҳар куни турли хил одамларни кўравериб, яхши-ёмоннинг фарқига борадиган бўлиб кетган Акиф Бей бундай ажойиб йигитга биринчи маротаба дуч келган эди.

Мурод дўконга ишчи бўлиб кирди.

Акиф Бей ўша оқшом уйидагиларга бугунги ҳоди-

сани бутун тафсилоти билан сўзлаб берди. "Аллоҳнинг қудратини қаранг", дея сўзини битирди.

Ҳафта охирида Мурод қўлида бир неча қуруш билан заргарнинг ёнига борди. Юз лира олган қарзининг бир қисмини тўлади ва иш топганини айтди.

У жуда хурсанд эди. Кечалари китоб ўқиб завқланар, шу пайтгача нега ўқимаганлигига ажабланиб, ўзини-ўзи койирди. Нимани ўқишим керак деб ўйлай бошлади. Тўғри келган китобни ўқигандан кўра, бирор биладиган кишининг ёрдамида яхши китобларни ўқиш хаёли уни банд қилганди.

Бир куни дўконга келган одамнинг қўлидаги китобга кўзи тушди. Қаради. "Гулистон" экан. Муаллифи Шайх Саъдий Шерозий. Сўради:

-Сиз бу китобни ўқидингизми?

-Ҳали тугатмадим, ўқияпман.

-Қаердан олганингизни сўрамоқчи эдим?

-Ўқишни яхши кўрсангиз, албатта ўқинг. Ҳар ҳарфи олтиндан қиммат. Асрлар давомида қийматини йўқотмаган бир китоб, дейишим мумкин. Шундай китобнинг борлигини била туриб, ўқимасдан ўлсам, кўзларим очиқ кетарди.

Мурод ўша куни бир китобчига учраб "Гулистон" ни олди. Кечкурун китобни ўқий-ўқий, бояги кишининг гаплари ҳақлигига иқроп бўлди. Озроқ ўқигач эса, уни бир четга ташлаб қўймаслик, вақти-вақти билан ичидаги ҳикматларга кўз югуртириб туриш кераклиги ҳақида ўйлади.

Бу муаллифнинг "Бўстон" номли бошқа бир асари ҳам борлигини билди. Уни ҳам топиб, ўқиб чиқди. Китоблар ҳақиқатан ҳам шоҳ асарлар эди.

Мурод бундан кейин ҳам кўплаб асарлар ўқиди. У дўкондаги тижоратчилар билан ора-сира адабий суҳбатлар қилишни ҳам бошлаганди. Уларга ўқиган ки-

тобларини сўзлаб берар ва уларда ҳам китобга ҳавас уйғотарди. Акиф Бей Мурод билан суҳбатлашишни ёқтирар ва ёнида ўтириб, сўзларидан завқланарди. Муродда бошқаларга ўхшамайдиган яхши хулқлар, фазилатлар мавжуд эди. Гаплари ҳам жуда маъноли. Тўғри сўзли эди.

* * *

Мурод ишга кириб, қўли пул кўргач, энг аввал заргарнинг қарзини тўлади. Заргар ҳам ночор аҳволда қолган инсонга ёрдам беришнинг моддий ўлчовга сиғмайдиган мукофотини олганди.

Вақт ўтиб, Мурод ва заргар ўртасида ёш фарқи бўлишига қарамай, дўстлик пайдо бўлди.

Орадан уч ойча вақт ўтди: Акиф Бей Муродни ишга олгани учун асло афсус чекмади. Мурод ишчилардек эмас, дўкон эгасидек ишлар, ишини чин дилдан ба-жарар, вақтини бўш кеткизмасди.

Тижоратчилар орасида унга ўхшаб ишлайдиган, вазифасига содиқ киши деярли йўқ эди. Унингдек ўзини хокисор ва гуноҳкор ҳисоблайдигани ҳам йўқ эди. Ичида бир қайғуси бордек, ҳазингина жилмаяр, яна дарҳол, кулиш менинг ишим эмас, дегандек жиддий тортиб қоларди.

Ора-сира харидорлар ичида эски улфатларига ҳам дуч келди. Уларни кўпдан буён кўрмаган, суҳбатлашмаган, кўриш ва суҳбатлашиш исталмайдиган кишилар эди. Аммо улар дўстларини ўз давраларига қайтариш, шу ёшда дунёнинг завқ ва лаззатидан бегона бўлиш ҳолидан қутқаришга ҳаракат қилишарди. Ақлингни йиғ, дея уқтиришарди. Шунча ҳаракатларига рад жавобини олгач эса, чиқиб кетишарди.

Дўконда Муроддан бошқа яна учта ўртоғи ҳам бор эди: Мустафо, Ниҳат, Бакир. Уларнинг ҳаммаси Муродни яхши кўрарди.

Бир кун Мустафо:

- Машааллоҳ Мурод, қандай яхши яшайсан-а! Қўлинг ишда, қалбинг ва қулоғинг азонда. Самимий гапирасан. Сенга ўхшашни истайман. Аммо бизларни ҳам сендек вояга етказадиган ота-она қаерда?..

- Мени отам айтгани учун намоз ўқийди, деб ўйла-япсанми? Янглишасан, азизим. Янглишяпсан. Чунки бу шаҳарда менинг отамдек намозга ва намоз ўқий-диганларга душман бошқа бирор инсоннинг яшага-нига ишонмайман. Мен ҳам худди отамдек эдим. Фа-қат Аллоҳ ёрдам қилди, кутулдим.

Мустафо ҳайрон бўлди.

Мурод давом этди:

- Ўтмишни гапирганимдан фойда йўқ. Ҳаммаси қора.. Айтмоқчиманки, менга ўхшаб вояга етмаган-сизлар. Истасангиз, жуда яхши, покиза мусулмон бўласиз. Шундай бўлишга тавсия қиламан. Кўрасиз, ўшанда катта хузурга эришасиз ва ичингиздаги беқарорлик ҳам йўқолади.

- Ичимда беқарорлик борлигини қаердан биласан?

Мурод кулимсираб:

- Бу йўлда ҳаётимнинг энг азиз йилларини сарф-лаганман, - деди.

Эшикдан кириб келган киши суҳбатни бўлди.

Оқшом дўкондан чиқиб ўйлаб кетди. Мустафога, балки бу дарбадар ҳаётдан қутулишига бирор ёрда-мим керакдир.

Беихтиёр кимгадир тўқнашди. Қаршисида мункил-лаган бир қария. Беллари букчайган. Бу қария бегона эмас эди.

Юраги тез-тез ура бошлади. Кўзлари катта-катта очилиб кетди. Шу маҳал қабристондаги қарияни эс-лади. Қулоқларида: "Бу ер - дунё эмас, бу ерда дунё-нинг қонунлари ўтмайди...", деган гаплари жаранг-лай бошлади.

Шубҳасиз, бу ўша чол эди.

Муроднинг тўғри йўлни топиши учун илк туртки берган одам эди бу...

Изидан тушли. Қария анча тетик юрар, аммо аввалгига нисбатан анча кексайган эди. Афтидан тез юриш учун кўп куч сарфлаётгани билиниб турарди. Шу ёшида елкасида беш-олти килолик юкни ташиш осон эмасди.

Ниҳоят, ўзидек вайрона бир хароба олдида тўхтади. Бу ернинг ягона қусури бойкушнинг йўқлиги. Уй билан уйнинг эгаси кексалик ва эскиликда эгизак эди.

Мурод қариянинг: "Я арҳамар роҳимийин, я арҳамар роҳимийин", деганини эшитди.

Мурод уни дуо қилиб узоқлашди.

* * *

Мурод бир ҳафтадан кейин қариянинг нон оладиган жойини аниқлади.

Пулни узатган қария нон билан бирга пулининг ҳам узатилганлигини кўриб ажабланди. Сотувчидан жавоб кутгандек қаради:

- Ажабланма, қария. Узумини е, боғини суриштирма!..

- Боғини билмасдан узум еганимни эслолмайман.

Сотувчи қариянинг юзига диққат билан қаради. Бу юздаги чизиклар ҳаётнинг аччиқ-ширин ҳодисаларини сабр ва мардлик билан қаршилашга азм қилган бир инсоннинг руҳ қаламида чизилганга ўшарди.

Сотувчи аҳволни тушунтирди:

- Вақтида сиздан яхшилик кўрган бир йигит...

Қария бошқа нарса сўрамади. Ҳақ ризолиги учун қилган ва Ҳаққа ҳавола қилган бир қанча яхшиликларидан қай бири эканини суриштириб ўтирмади. Нонни олди: "Салом айтинг, Аллоҳ рози бўлсин", - дея узоқлашди.

Мурод кейинги ҳафта бир ҳафтага етгулик пул ташлаш мақсадида сотувчига учраганда, қариянинг ўшандан буён келмаётганини эшитди.

Маҳалласидаги баққолдан сўради:

- Ҳаа, Иброҳим бобоми? - деди баққол. - У киши маҳалланинг отахони. Бировга юк бўлишни истамайди.

Мурод кетди. Назарида қария анча кексайганди.

* * *

Мурод билан суҳбатда ўтган кунлар Мустафога маънавиятини ошириш лозимлигини билдирарди. Мустафо руҳида бир бўшлиқ борлигини ҳис этди.

Ора-сира: "Дунёга фақат еб-ичиш учун келмадинг. Қара, Мурод ҳам, сен ҳам инсонсан", деган овозни эшитгандек бўларди. Ё ўз ҳаёти, уники тўғри эди.

Вақт ўтиб, Мустафо нуқсон ўзи томонда эканлигини ҳис этди. Кунлар тарозининг бошқа палласини оғирлаштирарди, ўзи томондаги паллага гўё пахта солингандек эди.

Бир куни жума намозига тайёргарлик кўраётган Муродга, бирга бориш истагини айтди. Мурод онаси тирилиб келгандек севиниб кетганди.

Таклиф хурсандчилик ва мамнуният билан қабул қилинганди. Мустафо учун энг мушкул бўлган биринчи қадам босилди.

Бир инсонни тўғри йўлга солиш, ўлаётган фалокат қурбонини қутқариш... Буларни моддий ўлчовда баҳолаш тўғри эмас. Чунки булар моддий соҳага дахлсиздир.

Инсониятнинг тенгсиз йўлбошчиси, Аллоҳнинг бутун оламга юборган раҳмат ва ҳидоят Пайғамбари (с.а.в.) бу вазифанинг мукофотини шундай марҳамат қиладилар: "Аллоҳнинг сенинг воситангда бир

кишига ҳидоят юбориши, сен учун дунёдан ва дунёдаги ҳамма нарсадан хайрлидир”.

Ўша кеча тушида бир қурбонлик сўйганини кўрди... Қурбонлик сўйиларкан, қай тарафдан келганини билмади, бир овоз: "Бу сенинг қутулиш қурбонингдир, қутулдинг, кечирилдинг", деди. Атрофга қаради. Ҳеч ким йўқ. Уйғониб кетди. Юраги тез-тез урди. Ҳаяжонланаётгани аниқ эди. Ҳис қилган маънавий завқ ва ҳузур натижаси эди бу...

Уйқуси қочди. Ўрнидан туриб таҳорат олди...

* * *

Акиф Бей Муроднинг ёлғиз, бўйдоқ яшаётганига рози эмас. Ҳалол бир йигитнинг ҳалол ва покиза ҳаёт кечириши учун уйланиши, оила қуриши зарур деб ҳисобларди. Шанба кuni Муродни чақирди ва:

- Эртага сени уйда кутаман. Бирга тушлик қиламиз, - деди.

Мурод эртасига Акиф Бейнинг уйига борди. Ҳолаҳвол сўралди. Яхши тилаклар билдирилди. Бироз у ёқ - бу ёқдан гаплашилди. Кейин Акиф Бей уйланиш тўғрисида гап очди. Бўйдоқ яшашнинг яхши эмаслигини тушунтирди. Бу масалада унинг ҳам фикрини сўради.

Мурод бироз ўйланиб:

- Нима ҳам дердим, Акиф амаки, бўйдоқ ва ёлғиз яшаш осон десам, ёлғон гапирган бўламан. Қийин ҳам деёлмайман. Кучим етса уйланаман. Бошқа чорам йўқ, - деди.

Акиф Бей сўради:

- Яхши, масалан, қўлингда уйланишга етадиган пулинг бор... Кимни олардинг? Бирор ўйлаб юганинг борми?!

- Ўйлаганим йўқ... Аммо...

- Ҳа, аммо?..

Мурод бироз жим бўлиб қолди. Кўзлари ерда эди.
Давом этди:

- Бирор ночор, етимлари билан қолган бирор тул аёлга уйланиб, уни ва болаларини ночорликдан қутқаришни истардим.

- Нималар деяпсан, Мурод!.. - дейишдан ўзини тўхтатолмади Акиф бей.

Мурод кўзларини Акиф Бейга тикди:

- Носамимий гапни айтмаган яхши деб биламан.

- Яхши, нега бундай бўлишини истаяпсан?

Мурод бу саволга жавоб бермасликни афзал кўриб жим бўлиб қолди.

Акиф Бей такрор сўради:

- Мурод, ёшсан, келишгансан! Ишлаб бир оилани гуллантишга кучинг етади. Устига-устак кимнинг қизини истасанг оладиган даражадасан. Нега бу йўлни афзал кўряпсан?

- Шу ерда бир нарсани унутяпсиз, амаки!..

- Нима экан?!.

- Менинг ота-онам вафот этган...

- Бу ишнинг ота-онангнинг ўлимига нима алоқаси бор?

- Демокчиманки, сиз айтаётган бу ёшлик ва келишганлик ўтиб кетади. Аслида ҳаёт ҳам ўткинчи. Мен учун ҳаётнинг ўткинчи эканига энг ёрқин мисол-уч кун ичида ҳам ота, ҳам онадан айрилдим. Ҳозир суяклари ҳам чириб ётган қанчадан-қанча ёш ва келишган инсонлар ўтиб кетишган. Фикрим шуки, киши ёшлигига ишониб, осмонга кўз тикиш ўрнига, пок ва ҳалол бирор фақирни топиб, унга кўмаклашгани яхши. Бундай яхшиликнинг боқийлигига, зое кетмаслигига ишонаман. Шояд шу айтганларимни бажаролсам, гуноҳларимнинг бир қисмини Аллоҳ

кечиришига, шу етимлар ҳурмати, мени кечиришига умид қиламан.

Акиф Бей мағлуб бўлганини инкор қилолмасди. Бир ёш йигитки, ўз ўғли тенги... Тасдиқлашдан бошқа чораси қолмади. Шу дамда бўйи етган бир қизи бўлса Муродни куёв қилса... Аммо, афсуски, бу имкониятдан маҳрум эди.

Бу ишга Акиф Бей бош бўлиши қарори билан суҳбат тамомланди. Атрофдан суриштириладиган, аҳли номус бир фақир бўлиши керак эди.

Акиф Бей Муродга базўр албатта тул аёл бўлиши шарт эмаслигини, яхши ахлоқ ва фақир бўлиши лозимлигини тушунтирди ва қабул қилдирди.

Бу вазифани Акиф Бейнинг аёли ўз зиммасига олди.

* * *

Орадан йигирма кун ўтди. Шанба куни Муродни ёнига чақирган Акиф Бей аёлининг бир қиз билан келишини айтди:

- Ишлар изга тушяпти, Мурод. Бир бечора етим қиз экан. Онаси бор экан, отаси бир неча йил аввал вафот этган. Жуда камбағал эмиш. Янганг, чиройли қиз экан, деди. Агар сен рози бўлсанг, бу ёғига ғайрат қиламиз.

Мурод ҳайратда эди. Бу масала гаплашишлари билан дарҳол жиддийлашганди.

Тушликдан сўнг Акиф Бейнинг хотини икки аёл билан дўконга келди.

Акиф Бей билан бир муддат гаплашдилар. Мурод келганлар кимлигини билди. Бир қарашда ночор кимсалар эканини англаш қийин эмас эди. Кексароғининг эғнидаги кўйлақда ямоқ бор. Қизнинг бошидаги рўмол, эғнидаги кўйлакнинг ўз ранги уришиб қолган.

Қиз узун бўйли, оппоқ эди. Сочлари кўринмайдиган қилиб ўралганди. Чиройли ва юзлари нурли эди.

Аслида улардан муҳтожроқ киши йўқ бўлса ҳам, қийинчиликдан асло зорланган эмас.

Қудрати чексиз бўлган Аллоҳ баъзан бир-бирига севдиришни истаган кишиларига бирдек хулқ беради. Бир томонда руҳлар севишади. Қалблар бир-бирига боғланади. Ер юзининг бутун бойлиги билан ҳам қўлга киритиб бўлмайдиган бир натижа ҳосил бўлади. Бу буюк Аллоҳнинг хоҳишидирки, билмаганлар буни илк кўришда ошиқ бўлиш, дейишдан бошқа гапни айтолмайдилар.

Алия магазинда ишлайдиган бир сотувчи томонидан сўралганини билди. У онаси ва Акиф Бейнинг аёлига қўшилиб, ҳаяжонланганча дўконга келган эди. Аллоҳ тақдир қилган бўлса... Ичкарига кирганида юзлари қизариб кетди. Кўз қири билан тўрт йигитдан қай бири ўша экан, дегандек қаради. Муродга кўзи тушгач, қанийди шу бўлса, дея ўйлади. Мурод ҳам бир кўришда ҳаяжонга тушди.

Акиф Бей улар билан бироз суҳбатлашгач, Муродни чақирди ва қўшни дўконга бир иш билан юборди. Аёллар ҳам ишлари битгач, чиқишди. Акиф Бейнинг аёли уйга боргач, уларнинг фикрларини сўраганида Алия уялиб ерга қаради. Бу ҳол унинг розилигини билдирарди.

Энди Алияни Муродга олиб берадилар. Ҳар иккала томоннинг аҳволини ҳисобга олган ҳолда тўйни ортиқча сарф-харажатларсиз ўтказишга келишиб олинди. Келинга иккита кўйлак ва бошқа зарур нарсалар...

Қўшнилар айтишдики:

- Вой, Фарида Хоним, шунақаси ҳам бўладими? Ёшгина қиз-а! Келинлик сепи ҳам бўлмайдими? Бечорагина...

- Бу бечора ҳам хурсанд бўлсин-да. Бошқа қизлардек келинлик сарполарини кийишга ҳаққи бор-ку, синглим!

- Сен қизингни яхши кўрмайсан. Мен бўлганим-да нималар қилдирардим. Бировга қулоқ солмасдим, қарзга бўлса ҳам қилсин, дердим.

Она ҳаммасига сукут билан жавоб берди. Булардан ҳеч бири инсонга саодат келтирмаслигини яхши биларди. У ҳаёти давомида қайси нарса инсон учун керак, қайсиси кераксиз эканини яхши тушуниб етганди.

Ҳаётида гуллаган даврлар ҳам бўлди. Истаганини дарҳол оларди. Бунинг кетидан кундузни таъқиб қилган тундек қора кунлар ҳам келди. Аввалги танишлари, уйигача келиб ҳол-аҳвол сўрайдиганлар кўчада кўрса кўрмасликка олиб кетади. Инсон кийган кийимининг баҳосига кўра саодат топадиган бўлса, бойларнинг қизлари умри давомида бахтиёр ўтарди. Нега уларнинг ҳам боши дарддан чиқмайди?

Фарида Хоним қизи Алияга шуларни уқтира-уқтира тарбиялади. Инсонлар кўпинча пул, давлат, манфаатга қул бўлишларини, инсонийликни қадрламасликларини қизининг зеҳнига қуйди. Ипак кўйлак кийиб иймонсиз бўлгандан кўра, ямоқ кўйлақда нур юзли бўлиш яхши.

Кўшниларининг гапларини эшитди, аммо жавоб бермади. Гапираверишгач эса:

- Кошки, келинлик сарпосини кийган қизларнинг ҳаммаси бахтли бўлишса. Бугун мен бу ҳолга тушмасдим. Бугун маҳкамаларда ажрашиш даъволарини қилиб юрганлар ҳам келинлик сарпосини кийганлардир, - деди ва ўрнидан туриб сандиғидан ранги сарғайиб кетган келинлик сарпосини чиқариб уларга кўрсатди ва:

- Буни умрим давомида икки марта кийдим. Бу йил май ойида менинг келин бўлганимга йигирма беш йил тўлади. Сандиқда сақланишдан бошқа нарсага ярамаслигини билганимда эди, бунинг ўрнига уйимга бошқа бирор нарса олган бўлардим. Ақлсизлик қилиб, келинлик сарпосини оламан, демасдим, - деди.

Масала шу тарзда ёпилди.

Орадан бир ҳафта ўтди.

Улар тўй тараддудини кўришарди.

Ўша кунни оқшом Акиф Бей уйига қайтаётганди. Йўлдан ўтаётганда, бир автобусни кўриб тўхтади. Йўл бермоқчи бўлди. Аммо автобуснинг изидан келаётган иккинчи бир ҳайдовчи сабрсизлик билан ундан ўтиб кетмоқчи бўлди. Қаттиқ сигнал эшитилди. Оёғида қаттиқ оғриқни ҳис этди. Кейин нима бўлганини билмайди.

Ҳайдовчи шошиб қолганди...

Акиф Бейни дарҳол шифохонага олиб боришди. Текширувлар натижасида шифокор кайфиятидан, бир оёғини йўқотгани англашилди.

Уйга хабар жўнатилганда Ҳадича Хоним ўзини йўқотиб қўйди. Эшитган ҳамма қариндош-уруғ шифохонага югурди.

Акиф Бей ҳурматли инсон эди. Ёнида бирга қолишни истаганлар бўлди. Аммо Мурод:

- Менинг бу ерда қолишим билан уйга боришимнинг фарқи йўқ. Уйга боришимни кутиб ўтирадиган кишим йўқ. Сизлар бу ишни менга қолдиринг, - дея уларни хотиржам қилди. Келганлар қайтиб кетишди. Унга ачиндилар. "Унинг оёғи фақат ўзининг эмас, ўз-ўзини боқолмайдиган ночорларнинг ҳам оёғи эди", дедилар. Дуо қилиб, унга Аллоҳдан шифо сўрадилар.

Акиф Бей фалокатдан сўнг икки кун ўтиб ўзига келди.

Қай ҳолга тушганини англаб етмаган эди. Аммо вужудидаги кучли оғриқ ва оғирликни ҳис этди. Кўзларини очганида мутлақо бегона бир хонада ётарди.

Ғамгин ўтирган Муродга кўзи тушди:

- Қаердамиз, Мурод?..

- Хавотирланадиган жой эмас, амаки!..

- Бу ерни танимаяпман. Оёғим жуда қаттиқ оғри-япти.

- Фалокат, амаки. Шифохонадамиз. Иншааллоҳ тузалиб кетасиз.

Акиф Бей оғриқнинг зўридан яна ҳушидан кетди.

* * *

Акиф Бей бир оёғидан ажралди. Аммо ақли, иймони, виждони, давлати жойида эди. Ҳаётда бир кун бор, бир кун йўқ бўлишини тушуниб етганди. Эрта-лаб соппа-соғ, ўзи юриб чиққан уйидан оқшом замбилга солиниб шифохонага бориши, иймони заифлар учун жуда аламли, катта бир фалокатдир. Аммо Акиф Бей учун бундай эмас. Бутун оламларнинг Эгаси бўлган Аллоҳ қулининг бир оёғини олиб имтиҳон қилаётганди.

Акиф Бей шифохонада ўн икки кун ётди. Аввалги тўрт кечада Мурод унинг ёнида бўлди. Бу кечалар Мурод учун жуда қайғули кечди.

Оқшомлари шифохонага аллақандай бир ғариблик чўкарди... Аслида бу бино, дардлар билан тўла эди.

Туннинг ҳар бир соатида тоқатсиз, мажолсиз инсонларнинг инграшлари эшитилади.

Юзлари сўлгин, кўзлари нурсиз, кўнгиллари маҳзун, қалблари умидсиз беморлар...

Мурод уларга - сабр қилсалар бу азоблари гуноҳлари учун кечиришга сабаб бўлиши мумкинлигини айтиб далда берарди.

Бешинчи кун Мурод Акиф Бейнинг мажбурлаш-
лари билан зўрға уйига келди.

Акиф Бейни ўн учинчи куни уйга олиб келишди.
Унинг аравадан туширилиб кўтариб уйга киргизили-
ши жуда аламли ҳол эди. Бу нур юзли, ҳалол ва по-
киза инсон энди аввалгидек юролмасди.

Акиф Бейнинг ҳам, Ҳадича Хонимнинг ҳам кўзла-
ри намланди.

Акиф Бей бу аҳволда дўконни бошқара олмасди.
Хотини билан маслаҳатлашиб Муродни ишбоши
қилиб тайинлашга қарор қилди.

Муродни чақириб вазифани тушунтирдилар.
Дўконнинг ҳамма ишларини унга айтди. Шунда да-
ромаднинг учдан бири Муродга тегарди.

Мурод зўрға қабул қилди. Аввал олиб юрган ҳақи
эвазига бу ишларни чин дилдан қилишини, бу инсо-
нийлик вазифаси эканини қайта-қайта айтди. Аммо
Акиф Бей:

-Мен уйимда бемалол ўтиришим ва виждоним
қийналмаслиги учун бошқа йўл йўқ, - дея кескин
гапирди.

Шундан сўнг Акиф Бей истаган вақтида дўконга
бориб, кўшнилари ва таниш-билишлар билан суҳбат
қилиб қайтадиган бўлди.

Дўконни Мурод бошқара бошлади. Таниш-билиш-
лари, дўстлари Акиф Бейга тўғри иш қилганини ай-
тишди.

XI

Иброҳим Ота текин нон олган кунидан бошлаб, қайта ўша дўконга яқин йўламади.

Аммо ўн беш кун ўтмасдан - эрталаб уйдан чиқаётиб оёғи бир нарсага тегди. Эгилиб олди ва очиб қаради. Эллик лира... Ҳайрон бўлиб қолди. Ичкарига кириб аёлига айтди. Қисқа бир музокарадан кейин яхшилик аломати деб қабул қилишди.

Иккинчи ой ҳам Иброҳим Ота йўлдан эллик лира топиб олгач, тушунолмайд қолди. Шу пайтгача бунақа аҳволга тушмаган эди. Ҳаётининг сўнгги икки ойида бунақа ҳодисаларга учрашининг маъноси нима бўлиши мумкин?

Тинмай шу ҳақда ўйлай бошлади. Бирор чора топиб, буни ким, нима сабабдан қилаётганини билиш керак эди.

Келаси ойнинг биринчи кечасини ухлмасдан ўтказишга қарор қилди.

Ўша кеча чироқларни вақтлироқ ўчирди. Кўча эшик ортига бир шолча тўшади ва исмсиз меҳмонни ҳаяжон билан кута бошлади. Эшикнинг ипи қўлида эди.

Ниҳоят, ҳовли девори устидан бир тош келиб тушди. Тошнинг тушиши билан ипнинг тортилиши ва эшикнинг очилиши бир вақтда бўлди. Беш-олти қадам нарида бир одам кетарди.

Иброҳим Отанинг:

- Аллоҳ учун тўхта! Кетма!.. - дейиши билан у турган жойида миҳдек қотди.

Қария яқинлашди. Қоронғуликда таниб бўлмайдиган кимсага синчиклаб қаради. Танимади. Сўради:

- Ҳовлига тошни сен отдингми?

- Ҳа.

- Кимсан? Сени танимаяпман.

- Ким эканимни билдирмоқчи бўлсам, бу пайтда келмасдим.

- Кимлигингни билмасдан бу отганингни ололмайман.

- Адашасиз. Ҳақ ризоси учун берилган нарса олинади. Миннатга қолмайсиз. Чунки мени умр бўйи таний олмайсиз.

- Нега бундай қиляпсан ахир? Тушунтир!

- Буёғи менинг ишим. Сизнинг вазифангиз бу ҳақни олишдир.

Иброҳим Ота осонликча қўйиб юборадиганга ўхшамасди:

- Аллоҳ ҳаққи. Менга тушунтир!..

Бегона кишининг боши эгилди. Истамайгина:

- У ҳолда уйингизга кирайлик, - деди.

Бирин-кетин уйга кирдилар. Чироқлар ёнди. Бегона кишига яхшилаб қаради. Барибир танимади. У киши сўради:

- Ҳаётингизда сизни энг кўп ҳайратлантирган ҳодисани эслай оласизми?

- Ҳа.

- Қайси? Менга айтиб беринг.

- Ҳозирги ҳодиса. Танимаган бир киши менга ўзини кўрсатмасдан пул ташлаб кетса...

- Йўқ, бу эмас. Сизни хафа қилган, қайғуга солганидан бўлсин.

Қария ўйлай бошлади:

- Шу қадар кўпки...

Бегона киши:

- Масалан, қабристондаги...

Иброҳим Отанинг кўзлари катта-катта очилди:

- Бўлди, - деди. - Ҳа, бир куни шундай воқеага дуч келдимки, ҳеч ким кўрмаган. Бир кун аввал ўлган

одамнинг мазорида қабр тошларига қадаҳ уриштириб ичаётган икки одобсизга учрагандим. Улардан сўрадим. Бу ерда ётган ким, дедим. Бири, отам эди, деб жавоб берди. Энг ачинарлиси, уларга шу ерга келиб ичишни оталари васият қилган экан. Бир қадаҳ менинг мазоримга ҳам тўкин, дебди. Улардан бири шаробни мазорга тўкди...

- Ўша ҳодисани мен ҳам кўрганман.

- Тўғриси айтяпсанми, ўғлим?

- Ҳа, тўғри гапиряпман. Сиз унутибсиз, мен сўрагач, эсладингиз. Ҳолбуки, мен ўша ҳодисани хотирамдан чиқара олганим йўқ. Ўша даҳшатли воқеа кўз ўнгимдан кетмайди. Сизни ҳам шу сабаб танидим. Чунки мен ўша ерда ичкилик ичаётганлардан бириман. Ўша ўлган одамнинг ўғлиман.

Иброҳим Ота унга ҳайрат ва даҳшат билан қаради:

- Нима демоқчи эканингни тушунолмадим, - деди.

- Ўша ерда ичаётганлардан бири мен эдим. Мазорда ётганнинг ўғли... - деди.

- У ҳол билан бу ҳолат орасидаги муносабат? Мени ҳайрат ва даҳшатга солган икки ҳодисанинг иштирокчиси сен... Мурувват соҳиби ҳам, ўша чиркин ўғил ҳам сенмисан!..

- Ҳа... Ўша куни айтган насиҳатларингиз ҳамон қулоғим остида жаранглайди. Балки, сиз ўша пайт нима деганларингизни унутгандирсиз. Аммо ҳаммаси менинг ёдимда. У ердан кўрқув ва даҳшат ичида кетдик. Аввалига сизни топиб яхшилаб калтакламоқчи бўлдик. Кейин бу фикримиздан қайтдик. Ўша куни юрагимга бир кўрқув тушди. Нима қилаётганимни, нима қилишимни билмай қолдим. Қайтиб ичмайдиган бўлиб, тавба қилдим. Шу бугунгача сўзимда туриб келяпман. Намоз ўқияпман. Қуръон ўқишни ўргандим. Ҳар кун сизга соғлиқ тилаб дуо қиламан. Икки

ойдан буён кўлимга пул туша бошлади. Бир дўконда ишлайман. Ҳар ой ортадиган эллик лирани менинг тўғри йўлга киришимга сабаб бўлган муборак қариянинг эҳтиёжлари учун ажратдим, аммо сиз қабул қилмадингиз. Мана, масаланинг асоси шу, ота...

Иброҳим Ота диққат билан тинглагани:

- Исмингни ҳамон билмаяпман, болам! - деди.

- Ўша пайтдаги исмим Тумай эди. Ҳозир эса Мурод.

Кейин яна давом этди:

- Менга отам қилмаган яхшилиқни қилдингиз.

Менинг ёрдамимни қабул қилмасангиз бўлмайди. Хотиржам юролмайман.

- Майли. Сен айтганча бўла қолсин.

Орада бироз суҳбат бўлди.

Мурод ҳеч кими йўқлигини айтди. Шу ҳафта унаштирилганини, яхши ҳаёт кечиришлари учун дуо қилишини сўраб илтимос этди.

Шундан сўнг қариянинг кўнгли тинчланди. Орасира Муроднинг дўконига борадиган бўлди. Мурод билан қария дўст тутинди.

Мурод уйга қайтиб, Қуръони Карим таржимасидан бир неча саҳифа ўқиди. Нимадандир сиқилса, дарҳол Қуръонни кўлига оларди. Қиблага қараб ўтирди. Бир соатларча ўқиди.

Кўнгли хотиржам бўлиб, жойига ётди. Ўқиган оятларини ўйлаб ухлаб қолди.

* * *

Тўй куни, буни аслида тўй дейиш унчалик тўғри бўлмаса керак, Акиф Бейнинг хоними таом тайёрлади. Бу йиғинга Акиф Бей, Иброҳим Ота ва Заргар қатнашди.

Маҳалла имоми ва яна тўрт-бешта меҳмон...

Таомлар ейилди. Қуръон ўқилди. Дуодан сўнг, Мурод келиннинг ёнига жўнатилди.

Бир оила вужудга келаётган эди. Бу оиланинг та-
мал тоши Аллоҳ ризолиги учун самимият ва хурмат-
га таянади.

Куёв оила бошлиғи, келин уйнинг шарафли но-
мус кўриқчиси бўлади.

Ўша кеча Мурод Алияга - унга уйланганидан
жуда-жуда мамнунлигини билдирди. Шу кундан
этиборан унга ва онасига кўмаклаша олса, буни
ўзи учун Аллоҳнинг катта лутфу карами деб қабул
қилишини айтди.

Кунлар шу тарзда ўта бошлади. Уч кишидан таш-
кил топган оиланинг ҳар бир аъзоси ҳаётидан мам-
нун эди.

* * *

Тўйдан сўнг бир ярим ой ўтмасдан Алиянинг юзига
қон югурди. Уйида тўйиб овқатланиш тушдаги ҳоди-
са эди. Алия энди овқат масаласида ташвишланмасди.
Пок аҳлоқ эгаси бўлган инсоннинг пешона тери би-
лан топиб келганини пишириш унга завқ берарди.

Мурод ва Алиялар оиласи шу тарзда ҳаёт кечира
бошлади. Мурод оила бошлиғи бўлишни аёлига зўра-
вонлик билан буйруқ бериш деб тушунмади. Алия ҳам
унга итоатни бир зиллат деб қабул қилмади. Қисқа
вақт ичида уларга қўшнилари ҳавас билан қарайдиган
бўлди. Ҳолбуки, бир вақтлар бу уйда Саодат хоним
исмли бир мазлума аёл саодат юзини кўрмасдан ўтиб
кетганди. Ўшанда бу уйнинг деворлари шароб ҳиди
билан тўла эди. Ҳозир эса Аллоҳнинг инояти билан
нурга тўлди.

* * *

Бир куни Иброҳим Отанинг юзидаги рангсизлик
Муродга бошқача кўринди. Аҳвол сўради:

- Бироз толиқдим, шекилли, - деган жавобни эшитди.

Қария турадиган аҳволда эмас. Уйига кетмоқчи бўлди. Мурод уни табибга кўрсатмоқчи бўлди ва ёнига келиб:

- Сиз билан бироз сайр қилмоқчиман, - деди.

- Сайр қилишга қувват қолмаган, болам.

Иброҳим Ота қўлидан тутган Муроднинг юзига қараб:

- Майли, розиман. Аслида уйга кетмоқчи эдим.

Мурод биргалашиб дўкондан чиқди. Тўғри шифохонага қараб йўл олди. Иброҳим Ота унинг ни-
ятини шунда англаб етди ва:

- Нима қилмоқчисан? - дея сўради.

- Сизни табибга кўрсатмоқчиман.

- Қандай бўларкан, болам? Табибга бориш ода-
тим йўқ.

- Одатингиз бўлмаса, энди борасиз. Ўртада соғлиқ
масаласи бор, одатни бир четга қўя туринг.

- Табибга борадиган даражада касал эмасман.

- Яхши, бир кўринасиз, холос.

- Бу одамлар биздан дунё пулини кутишади, бо-
лам. Аслида қўлларидан бир иш келмайди.

- Мен олиб бормоқчи бўлган табиб унақалардан
эмас. Бошқалар олганининг ўндан бирини берсангиз
ҳам даволайверади.

- Бунақасини билмайман.

- Табибга бориш одати бўлмаган одам буни қаер-
дан билиши мумкин? Бу шифокор камбағал
беморлардан пул олмайди.

- Аллоҳ, Аллоҳ! Яна нималарни эшитамиз-а?! Шу
ёшга кириб бунақа виждонли табибни эшитмаган
эканман...

Муроднинг гаплари муболаға эмас эди.

Уларни табиб очик юз билан кутиб олди. Шикоя-
тини эшитиб, зарурий тавсиялар ёзиб берди.

Табиб уларни ота-ўғил дея ўйлади ва Муродга:

- Тўғриси, сиздан хафаман. Чунки отангизга қара-
мабсиз. Яхши қарамасангиз, касаллиги зўрайиб
кетади, - деди.

Мурод жавоб бермасликни афзал билди. Аммо Иб-
роҳим Ота эътироз билдирди:

- Табиб бей! Мурод менинг ўғлим эмас.

- У ҳолда амакиси бўлсангиз керак.

- Йўқ, амакиси ҳам эмасман. Орамизда қариндош-
лик риштаси йўқ.

- Ажойиб...

- Нимаси ажойиб?!

- Ажойиблиги шундаки, отахон, ҳозирги замонда
отанинг ўғлидан ҳурмат кўриши катта иш. Ҳолбуки,
бу йигитнинг сизга бўлган ҳурматини кўрдим ва
ўзимга-ўзим: "Қандай бахтли инсон-а!" дедим. Ачи-
нарли аҳволдамиз. Шифоси йўқ дардга мубтало
бўлганмиз. Фарзанд отасига итоат қилмайди. Бунинг
сабаби нима? Ким уларга итоатсизлик буйруғини
беряпти? Оила тарбияси яхши эмасми, йўқса мак-
табларда керагича ахлоқ дарслари ўқитилмаяптими?
Ёки буларни жамият бузаяптими?

Буларни ўрганиш ва чорасини топиш керак. Турли
инсонлар билан мулоқотда бўламиз. Ҳеч биридан умид
йўқ. Бундан уч йил аввал бир шифокор ўртоғим ўта
аянчли бир воқеани гапириб берганди. Бир хастанинг
уйига борса, ўғли ароқ ичишга пулим қолмади, деб
уни ҳайдаб солибди. Турли баҳоналар билан табибни
кетказмоқчи бўлибди. Ва шунчаки ҳақ олмаслик шарти
билан касални кўришга рози бўлса, кўришини айтибди.
Натижада бемор ўша пайтнинг ўзида вафот этибди.

Табиб гапани тугатганида Муроднинг пешонасидан совуқ тер чиқди.

- Нега бунча терлаб кетдингиз?..

- Ҳикоянгиз жуда таъсирли экан...

- Ҳақсиз. Мен ҳам уч йилдан буён хотирамдан чиқаролмайман. Жамиятимизда шундайлар ҳам, сизга ўхшаганлар ҳам бор. Сизни шу инсонийлигингиз билан табриклайман.

Шифокор тавсия этган дорилар рўйхатини олиб кўчага чиқдилар. Табиб пул олмади. "Бу пулга керакли дориларни олинглар" деди.

Иброҳим Ота хурсанд эди. Гўё касаллигини унутганди.

- Шифокор жуда яхши одам экан-а, болам. Айтганингдан ҳам зиёда экан. Менга жуда маъкул бўлди. Аммо сен нега ҳаммомдагидек терга ботдинг?

Мурод:

- Шифокор айтган ўша йигит мен эдим-да, отахон, - деди қизариб.

* * *

Алия онаси билан бирга яшаётганидан бениҳоя хурсанд эди. Уларнинг эски уйларини Мурод таъмирлатиб, ижарага берди. Кейин Мурод Алия ва онасининг рухсатини олиб ижара ҳақини бир-икки муҳтожга бўлиб беришга қарор қилди. Кечагина она ва қиз бировлар кўмагида ҳаёт кечиришарди, бугун эса бошқаларга кўмаклашмоқда. Фақир, аммо, мурувватли кишилар ан шунча бўлади.

Улар бу ишларини фақат Аллоҳ ризолиги учун қилмоқда эди.

Уларнинг бирдан-бир тилаклари Аллоҳ ҳузурига ёруғ юз билан, мол-давлатнинг эмас, Аллоҳнинг кули бўлиб ҳаёт кечирган инсон сифатида беришдир. Улар

учун қўлга киритилиши мумкин бўлган бундан-да аълороқ мукофот йўқ...

Бир куни Мурод уйга қайтаётганди.

Йўл четида баҳслашаётган таниш савдогар билан бир киши диққатини тортди. Чунки бири эски қадрдонларидан эди. У билан отасининг қабрида бирга майхўрлик қилганди.

Эски қадрдони савдогарга ёлворарди:

- Болаларим ҳаққи. Агар бор бўла туриб бермаётган бўлсам... Яна ўн беш кун муҳлат бер...

Савдогар эътироз билдирди:

- Бу биринчи ўн беш кун сўрашинг эмас. Биринчи, иккинчи, ҳатто, учинчиси ҳам эмас...

- Мен ҳозир кимга, кимнинг эшигига бориб ёлвораман?

- Буниси мени қизиқтирмайди.

Мурод яқинлашди ва сўради:

- Кечирасиз, нимани тортишаяпсизлар? Билсам бўладими?

Савдогар тушунтира бошлади:

- Бу кишига қишлоқ кўмири учун қарз берган эдим. Бошқа нарсага ишлатиб юборди. Ичди, еди, тугатди. Оиласи қишни зўрға ўтказди. Қарзини ҳали ҳам бергани йўқ. Мана, энди яна ўн беш кун кутишимни сўраяпти.

Муроднинг юраги эзилди:

- Мен бу одамга кафиллик берсам, яна ўн беш кун кута оласизми?

- Аслида кафилликка ҳожат йўқ. Чунки бу одам менинг кўшним. Жуда яхши танийман. Аммо бу кўлига тушган пулини ичади.

- Яхши, бу сафар мен учун муҳлат беринг. Сизга манзилимни бераман.

- Манзилингизни беришга ҳожат йўқ. Сизни танийман. Дўконингизни ҳам биламан.

Кейин ўша одамга қараб:

- Менга қара, Ражаб. Сенга ўн беш кун эмас, бир ой муҳлат. Агар яна шундай қилсанг, Аллоҳ сендан икки баробар сўрасин. Бор, энди кет, - деди.

Муродга қараб:

- Сиз ҳам танбеҳ бериб қўйинг. Уйида болалари қай аҳволда ўтиришганини, балки билмассиз. Ачи-ниб кетади киши. Бунинг эса парвойи фалак. Оч қоладими, совуқдан қотади, бунинг иши йўқ, - деб кетди.

Мурод ўртоғига қаради:

- Қалайсан, Ражаб, нималар қилиб юрибсан?

Ражаб қўлини силкиганча жавоб берди:

- Кўриб турганингдек...

Мурод у билан бирга бир ошхонага кирди.

Мурод таом буюрди ва:

- Демак, ҳали ҳам ичяпсан, тўғрими?! - деди.

Ражаб ажабланганча:

- Ҳаётнинг мазасини бошқача татиб бўладими? - деди.

- Бояги одамнинг гапларини унутдингми? Уйингда болаларинг қай аҳволда? Қарзингни тўлашни ўйла-санг-чи? Шуми ҳаёт лаззати? Бировларга ялинмас-лик учун дунёнинг бутун завқидан кечишга рози бўлардим. Сен кайф учун ичасан, оиланг, болала-рингни ўйламайсан...

Ражаб эътироз билдиrolмади.

Таомлар келтирилди. Жимгина едилар. Кейин Мурод:

- Кечкурунга борганингда болаларинг қўлингга қарамайдими? - деди.

- Қарашади, албатта қарашади, аммо нима қилай?..

- Юрагинг эзилмайдими?

- Эзилмай бўладими, Тумай? Албатта эзиламан.

Аммо қўлимдан нима ҳам келарди. Кўрдинг-ку, қарзга ботганман.

- Қўлингдан кўп нарса келади. Аввал ароқни ташлашинг керак. Менга қара. Қабристонда майхўрлик қилганимиз ёдингдами? Мен ташладим-ку. Ҳамон ўша кунни эсласам, қора терга ботаман, Ражаб.

Бу ердан чиқиб бир чойхонага бордилар:

- Ичмасанг, пулинг ёнингда қолади. Фарзандларинг ҳам яхши одамнинг болалари эканидан хурсанд бўлишади, рўзфорингга барака киради, Ражаб. Ҳозир мен қандай яшаётганимни тасаввур ҳам қилолмайсан.

- Тумай, ишонсанг, мен ҳам бу ҳаётдан бездим. Нима қилай? Пушаймон бўламан. Бегуноҳ болаларимни калтаклайман, хотиним чеккан азобларни-ку, кўявер. Кеча радиодан бир шеърни эшитдим:

Кўй-кўзилар маърашар,
Ҳамма кулиб яйрашар,
Менинг бахтим қорадир,
Тилдан-тилга кўчиб юрадир.

Қарасам хотиним йиғлаяпти. Нега йиғлаяпсан, дедим.

"Нега йиғлаётганимни билмайдиган ҳолга келганингиз учун. Онам мени шу кўйларга тушишим ва шу азобларни чекишим учун туққанини ўйлаб йиғлаяпман. Келин бўлиб келганимдан буён бир бурда нонни ўйнаб-кулиб еганим йўқ, калтак емаган куним йўқ. Кўшниллар эрларининг яхшиликларини айтиб гапиришади, менинг эса бирор бамаъни гапим йўқ. Сиз тирик бўла туриб, болаларим етимдек бўйинларини эгиб юришади. Ана шуларни кўзларим билан кўриб турганим учун йиғлаяпман", дейди.

Менинг ҳам кўзларимга ёш тўлди. Болаларим ҳар доимгидек бурчақда кўрқув билан томоша қилиб туришарди. Лаблари титрарди. Чидолмадим:

"Бўлди, бас. Етар, хотин, мени ғамга ботирдинг", дедим.

Хотини эса:

"Аллоҳга мийғ маротаба шукрлар бўлсинки, сиз ҳам бир марта ғамга ботдингиз. Сиз менинг дардимни билмайсиз. Мен шунча йилдан буён азоб чекаман, бирор марта ҳол сўрадингизми, бирор марта бошимни силадингизми?"

Хотиним йиғлаган кўйи давом этди:

"Ўзингиз яхши биласиз, мен чеккан азоблар маҳалланинг бутун аёлига етади. Мени йиғлатиб, ўзи завқланадиган эрнинг кўлига тушгандан кўра, туфилмаганим яхши эди.

Аллоҳдан кўрқмайсиз, одамлардан уялмайсиз. Мен ҳақимда заррача қайғурмайсиз, нега уйландингиз? Мақсадингиз мени азоблаш, ҳаётимни заҳарлаш эдимми? Мен сизга нима ёмонлик қилдим? Бирор марта сизга қарши чиқдимми? Ёки оиламдан бирор ёмонлик кўрдингизми? Қасос оляпсизми? Одам душманига ҳам бу қадар зулм қилмайди-ку..."

Тўғри гапираётганди. Бундай дейишга хотинимнинг тўла ҳаққи бор эди. Мен ахлоқсизлик қилиб завқланардим. Аммо уни гапиртиргани қўймасдим. Ўша куни қандайдир инсонийлигим туғиб қолган эди.

Шу пайт эшик тақиллади. Бориб очди. Очди-ю, келган одамни ҳақоратлаб қувиб солди. Ажабо, ким экан, дея қарадим. Ўзимизнинг Содиқ эди. Шунда хотиним:

"Даф бўл, бу ердан. Яна бир марта келганингни кўрсам, ўлдираман. Шунча аҳмоқликларинг етмайди-ми?!"-дея бақира бошлади. Бор кучим билан бир тарсаки туширдим юзига. Кейин яна, Менга тикилиб:

"Ур, бор кучинг билан ур. Нафсини тиёлмаган бир ноинсофнинг кўлида ўлсам, балки Аллоҳ гуноҳларимни кечирар", - деди.

Бурнидан оқаётган қон оғзини, иякларини қоплади. Ичимда бироз пушаймон бўлдим. Болаларим ҳовлига қочиб чиқишган эди. Уларнинг ёнига бориб, бирма-бир ўпди. Кейин: "Э Аллоҳим етимларимни Сенга омонат қолдираман, мени бу золимнинг кўлидан қутқар" - деди. Кейин ёнимга келиб:

"Қани ур, ўлгунимча ур. Шундай урки, нафсинг ором олсин, разил", дея ҳайқирди.

Кўл-оёғим карахт бўлиб қолган эди.

Оналарининг фарёдига кўшилиб болаларим ҳам йиғлади. Гангиб қолдим. Авваллари уни урганимда болаларим йиғласа, завқланардим, яна-да илҳомланардим. Шу алфозда уйдан чиқиб кетдим.

Оқшомгача тентираб кўча кездим. Яна уйга қайтиб, уни яхшилаб калтакламоқчи бўлдим. Аммо, у ҳақ, мен эса ноҳақ эдим. Оқшом уйга кеч қайтдим. Ҳеч нарса демасдан жойимга ётдим.

Ҳамон аҳволим шу. Кўрганингдек бояги одам ҳам мени айблади...

Мурод уни бу ҳолатдан қутқаришнинг айна вақти эканини ўйлади. Чойларини ичишгач:

- Кел, бироз айланамиз, - деди.

Кўчага чиқишди.

Бу йўл тўғри қабристонга олиб борарди. Ражаб ҳам ҳеч эътироз билдирмади. Яқинлашгач:

- Ўтганлар руҳига бир фотиҳа ўқийлик, Ражаб!.. - деди Мурод.

Ражаб эътироз билдирди:

- Мен фотиҳа ўқишни билмайман-ку, Тумай!..

- Билмасанг, Аллоҳ раҳмат қилсин, дейсан. Мен ўқийман, сен "омин" дейсан. Яна, менинг исмим

Тумай эмас энди. Муродман мен. Исминни ўзгартирдим.

- Аааа! Нима мажбур қилди бунга?

- Чунки бу исм менга эски ҳаётни эслатади. Ўша ҳаётда яшаётгандек бўламан. Отанг ўлдими, Ражаб?..

- Сенинг отангдан тўрт ой кейин...

- Аллоҳ раҳмат қилсин. Ўлгач нима қилдинг?

- Агар ўша қарияга дуч келиш кўркуви бўлмаганда эди, келиб мазориди шароб ичардим. Бўлмади. Аммо дўстларим билан уйда базм қилдик.

- Кел, ундай бўлса ўқиймиз.

Қабристонга кирдилар. Мурод:

- Қара, Ражаб, бу ерда ётганларнинг ҳар бири турлича ҳаёт кечиришган. Ораларида золимлари ҳам, мазлумлари ҳам бор. Шундай, яшагач, ҳаммаси тугайди. Зулм кўрган сен бўлганингда ҳаққингни талаб қилмасмидинг? - деди.

Ражаб бу саволга жавоб беролмади. Аммо қалбида нимадир жўш ураётганини ҳис қилиб турарди.

У ердан чиқаркан, ичида нимадир уни ҳаётини ўзгартиришга мажбурларди. Ўтган умри унга жаҳолатдек туюла бошлади... Қайтиш, бу жирканч йўлдан қайтиш керак. Фарзандларини, отасининг уйга келишини истамайдиган фарзандларини севинтириши керак.

Бирдан Муродга қаради:

- Мени ўз йўлингга ҳамроҳ қиласанми, Мурод?

Муроднинг кўзлари чақнаб кетди:

- Албатта. Ўлунча...

Сўнг икки дўст кучоқлашдилар. Улар ҳали бир-бирларидан ажралмасдан азон саси эшитилди:

- Аллоҳу Акбар, Аллоҳу Акбар...

Эртаси куни Мурод дўконга келган дўстини очик юз билан кутиб олди. Жой кўрсатди. Бироз суҳбатлашди. Шунда Иброҳим Отадан гап очилиб қолди. Мурод у киши билан дўстлашганини айтди. Беморлигини, уч-тўрт кундан буён боролмаганини гапирди. "Бугун бориб кўрмоқчиман, истасанг, юр, бирга борамиз", - деди.

Биргаликда йўлга тушдилар. Қариянинг аҳволи анча оғирлашган эди. Ўзига келгандек бўлди. Ёнида Муроднинг ўтирганини кўрди:

- Келдингми, болам?
- Ҳа, келдим, ота.
- Ўқи! Аҳволим ёмон.

Яна ўзини йўқотди. Мурод ўқий бошлади. Қария бироз энгиллашгандек бўлди. Балки бу сўнгги нафасдан олдин, беморнинг тавба қилиши учун берилган охирги фурсатдир. Қария Муроддан ёнидаги кимсани сўради.

Мурод қисқача тушунтириб берди.

Қария севиниб:

-Алҳамдулиллаҳ... - деди.

Қабристонда неча йиллар аввал экилган тухум, ҳаётининг сўнгги лаҳзаларида ўз мевасини берганди. Ҳаёт ҳисобини беришга кетаётганда:

-Сенинг ризолигинг учун насиҳат қилгандим ва икки кимсанинг ҳаётини қутқардим! Гуноҳ билан ўтган умримни шу икки ёш ҳурмати кечир, эй Раббим - деди кулимсираб қария.

Кейин бирдан оғирлашди. Зўрға:

-Я арҳамар Роҳимийин, я арҳамар Роҳимийин... Эй марҳаматлиларнинг энг марҳаматлиси бўлган Аллоҳим, - дея тақорлади.

Пешонаси энгил терлади. Шу пайтда кампири

келтирган замзам сувини оғзига томиздилар. Ниҳоят қария сўнгги маротаба бир марта:

"Аллоҳ", - деди. Шу сўз билан умр дафтарининг сўнгги саҳифасини муҳради...

Икки ёш йигит бир-бирларига алам ва қайғу билан қарадилар. Мурод:

-Аллоҳ раҳмат этсин, - деди.

Бу ердан кетаркан Ражабнинг юрагига қўрқув тушди. Ичида дуо қилди:

"Аллоҳ раҳмат этсин..."

* * *

Орадан йиллар ўтди. Мурод инсонийлик йўлида собит қолди. Аллоҳ эҳсон этган фарзандини яхши тарбиялашга ҳаракат қилди. Бола баъзан отаси билан масжидда кўришиб қолар, ихлосли ибодати билан кўрганларни ҳайратга солар ва дуоларини оларди. Баъзида Акиф Бей бобосининг кучоғида эркаланар ва унинг:

-Гапир, болам, сени ким яратди? - деган саволига:

-Сизни кексайтириб, сочларингизни оқартирган Аллоҳ яратди, - дея жавоб бериб, уни беҳад мамнун қилар эди.

*9 апрел, 1972 йил.
Чорум.*

Дунё адабиёти хазинасидан

Аҳмад Лутфий Қозончи

БИР ВИЖДОН УЙҒОНУР

(роман)

Туркчадан

Роҳила РЎЗМОҶОВА

таржимаси

Сўзбоши муаллифи:

филология фанлари доктори, профессор

Абдуғафур РАСУЛОВ

Муҳаррир:

филология фанлари доктори

Баҳодир КАРИМОВ

Расом:

Олим ОДИЛОВ

*«Fikr-media» масъулияти чекланган жамияти матбаа бўлимида
чоп этилди. Босишга 2006 йил 28 апрелда рухсат этилди. Босма-
хонага 2006 йил 15 майда топширилди. Бичими 84X60 1/16.
Адади 2000 нусха. Офсет босма қозоғи. 56-сон буюртма.
Шартнома Г-33*

"Истиқлол" нашриёти. Тошкент шаҳар,

Навобий кўчаси, 30-уй.

Тошкент шаҳри, Комил Ёрматов кўчаси, 14-уй.